

DOCUMENTAÇÃO DE SABERES INDÍGENAS

Vol. VII - KARAJÁ ETAPIRAPÉ

ORGANIZAÇÃO

MARIA DO SOCORRO PIMENTEL DA SILVA

AUTORES

MANAIRI TAPIRAPÉ
EDI MATOLORI
IPAREWAO TAPIRAPÉ
KLEBERSON IAKMYTYWYGI
TAPIRAPÉ

KLEBER KAXIWERA KARAJÁ
GUIDO HIWE KARAJÁ
JURANDIR MABULEWE KARAJÁ
MOISÉS BELEHIRU KARAJÁ
IXYJUWEDU KARAJÁ

HARITXANA KARAJÁ
IYKANA KARAJÁ
JOSÉ URIAWA KARAJÁ
AXIAWĀ KARAJA
BISMAEL IPAARAMY TAPIRAPÉ

**DOCUMENTAÇÃO DE
SABERES INDÍGENAS
VOL. VII**

Universidade Federal de Goiás

Reitor

Edward Madureira Brasil

Vice-Reitora

Sandramara Matias Chaves

Pró-Reitora de Graduação

Flávia Aparecida de Oliveira

Pró-Reitor de Pós-Graduação

Laerte Guimarães Ferreira Júnior

Pró-Reitor de Pesquisa e Inovação

Jesiel Freitas Carvalho

Pró-Reitora de Extensão e Cultura

Lucilene Maria de Sousa

Pró-Reitor de Administração e Finanças

Robson Maia Geraldine

Pró-Reitoria de Gestão de Pessoas - Pró-Pessoas

Everton Wirbitzki da Silveira

Pró-Reitoria de Assuntos Estudantis - Prae

Maisa Miralva da Silva

*iU Conselho Editorial da Editora da Imprensa Universitária (*iU)

Coordenação Editorial – Conselho Editorial

Alice Maria Araújo Ferreira (UnB)

David Maciel (UFG)

Antonio Corbacho Quintela (*Presidente*) (UFG)

Bruna Mundim Tavares (*Secretária*) (UFG)

Divina Aparecida Anunciação Vilhalva (FARA)

Fernando de Freitas Fernandes (UFG)

Fabiene Riâny Azevedo Batista (*Secretária*) (UFG)

Igor Kopcak (UFG)

Joana Plaza Pinto (UFG)

João Alberto da Costa Pinto (UFG)

João Pires (UFG)

Julyana Aleixo Fragoso (UFG)

Lorena Domingos (*Secretária*) (UFG)

Maria Lucia Kons (UFG)

Pamora Mariz Silva de F. Cordeiro (PUC-Goiás)

Renan Nunes Leles (UFG)

Revalino Antonio de Freitas (UFG)

Salustiano Álvarez Gómez (PUC-Minas)

Sigeo Kitatani Júnior (UFG)

Tadeu Pereira Alencar Arrais (UFG)

Tathiana Rodrigues Salgado (UEG)

DOCUMENTAÇÃO DE SABERES INDÍGENAS VOL. VII

SABERES ESPECIALIZADOS INY E TAPIRAPÉ

Maria do Socorro Pimentel da Silva
(Organização)

Autores:

Manairi Tapirapé
Edi Matolori
Iparewao Tapirapé
Kleberson Iakymywygi Tapirapé
Kleber Kaxiwera Karajá
Guido Hiwe Karajá
Jurandir Mabulewe Karajá
Moisés Belehiru Karajá
Ixyjuwedu Karajá
Haritxana Karajá
Iykana Karajá
José Uriawa Karajá
Axiawā Karaja
Bismael Ipaaramy Tapirapé

© Editora Imprensa Universitária, 2018
© Maria do Socorro Pimentel da Silva, 2018

Projeto gráfico
Lucas Peixoto

Capa
Géssica Marques

Foto da capa
Teijolori Karajá

Revisão
Wahuka Karajá e Lariwana Karajá

Dados Internacionais de Catalogação na Publicação (CIP)

S586d PIMENTEL DA SILVA, M. do S.

Documentação de saberes indígenas: saberes especializados
Iny e Tapirapé / Maria do Socorro Pimentel da Silva (Org.). –
v. 7 – Goiânia: Editora Imprensa Universitária, 2018.
212 p. : il.

ISBN: 978-85-93380-46-4

1. Educação intercultural. 2. Tribos indígenas de Goiás.
3. Costumes indígenas. I. Título.

CDU 378::364.146(=879)

SUMÁRIO

APRESENTAÇÃO	7
CAPÍTULO I: TRABALHO DAS MULHERES TAPIRAPÉ Manairi Tapirapé	9
CAPÍTULO II: INY IXIWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI Edi Matolori	39
CAPÍTULO III: KOXÝ XEMOONÃWA Iparewao Tapirapé	57
CAPÍTULO IV: APYÃWA AWYRA APAÃWA (CONSTRUÇÃO DA CASA TAPIRAPÉ) Kleberson lakymtywygi Tapirapé	77
CAPÍTULO V: AÕ WIRBI WIRBILE RAMYHÝRE Kleber Kaxiwera Karajá	87
CAPÍTULO VI: USOS TRADICIONAIS DOS OBJETOS DOS POVOS INY Guido Hiwe Karajá	111
CAPÍTULO VII: IBRUHUKÝ Jurandir Mabulewe Karajá	125
CAPÍTULO VIII: INY UNI TYYTBY Moisés Belehiru Karajá	135

CAPÍTULO IX: CANOA INY Ixyjuwedu Karajá	145
CAPÍTULO X: ULADUSÔMO-LSINA (AS BRINCADEIRAS DAS CRIANÇAS INDÍGENAS INY) Haritxana Karajá	153
CAPÍTULO XI: IJÈSU – (LUTA CORPORAL) Iykana Karajá	163
CAPÍTULO XII: HETOHOKÝ José Uriawa Karajá	175
CAPÍTULO XIII: Choro Ritual de Lamentação Axiawã Karajá	191
CAPÍTULO XIV: IDENTIDADE CULTURAL DO Povo INY Bismael Ipaaramy Tapirapé	201

APRESENTAÇÃO

O livro “Documentação de Saberes Indígenas” é composto de quatorze capítulos, sendo três escritos em língua Tapirapé, e onze, em língua Karajá. Esses textos apresentam uma boa parte da diversidade epistêmica desses povos. Trazem importantes contribuições para o conhecimento necessário ao desenvolvimento de uma política educacional de manutenção desses patrimônios e de acesso a eles.

A grandeza desses estudos aconteceu por meio de uma ação do Curso de Educação Intercultural da Universidade Federal de Goiás, denominada de “Projeto Extraescolar”. O que é isto? São estudos e pesquisas dos conhecimentos tradicionais, orientados pelos sábios das comunidades indígenas. Suas ações visam: (1) envolver os jovens das comunidades em práticas culturais das tradições indígenas; (2) a participação dos sábios na formação de seus professores; (3) a re/vitalização dos espaços culturais; (4) a re/vitalização das línguas maternas; (5) a valorização dos conhecimentos tradicionais; e (6) a documentação dos saberes indígenas. Além disso, os projetos extraescolares buscam articular escola e comunidade, tecendo, assim, horizontes pedagógicos fundamentados em ideias que desocultem as razões hegemônicas do saber, portadoras de uma espécie de “estrabismo epistemológico”.

Os resultados dos estudos apresentados pelos autores são importantes instrumentos para o desenho de políticas linguísticas educacionais e comunitárias para as comunidades Karajá e Tapirapé de Majteritáwa. Chamam a atenção para a necessidade de políticas educacionais capazes de romper com os desígnios do colonialismo, que impediu a visibilidade de muitas sabedorias. Durante muito tempo e até mesmo nos dias de hoje, a produção do conhecimento científico foi/é configurada por um único modelo epistemológico, como se o mundo fosse monocultural, monolíngue, monotópico, etc.

Profa. Maria do Socorro Pimentel da Silva
Núcleo Takinahakŷ de Formação Superior Indígena - UFG

CAPÍTULO I: TRABALHO DAS MULHERES TAPIRAPÉ

Manairi Tapirapé

Maria do Socorro Plmentel da Silva - orientadora

APRESENTAÇÃO

O trabalho foi realizado na aldeia Majtyri Tāwa na Escola Estadual Indígena Tapirapé, com alunos do ensino médio e fundamental de terceira fase. Nessa aldeia existem 12 (doze) famílias, totalizando 98 (noventa e oito) pessoas.

A pesquisa foi realizada com apoio da comunidade e de membros de todas as idades também da aldeia Majtyri Tāwa. Os entrevistados foram Timotio Awārao Tapirapé, Iparexagayto Tapirapé, diretor Rael Xako’iapari Tapirapé, Paulo Mairea’i Tapirapé e algumas pessoas da aldeia Tapi’itawa.

O projeto extraescolar foi muito importante na minha formação, principalmente no planejamento das aulas para os alunos de ensino médio e fundamental de terceiro ciclo. Através desse trabalho adquiri vários conhecimentos junto com a comunidade e professores da aldeia, aprofundando meu conhecimento e aplicando na sala de aula. A educação intercultural oferece um ensino muito importante voltado para nossa realidade, porque estávamos desvalorizando nosso conhecimento. Então, com a ajuda do ensino transdisciplinar, aprendi a lidar com a educação com outra visão, voltada para a nossa realidade.

XEMA’EAWA YPY RE XE’EGAWA

Apyāwa agy we ro’o ma’e ipe xee’yp ika xema’eawa raka’e, axaewekipewe ro’o ima’e pityga ma’ema’e re imaina.

Koxy iporo'a ma'e ro'o na'onaojxej ma'e akawo, Mary amemyra ka matare'yma. Ekwe rewi ro'o ma'e i'one amemyrarire amowera, amo tana ro'o amemyra mapa'akire xe mi i'o.

Exanami pityga ro'o ewi mi akwaap ma'e yna, wemi'oweoweja xe ro'o a'owej yna.

A'e xaaxapy ro'o iy i'owej ma'e akawo.

Ay ramo xowe ro'o ixaryja ia yna iewepiyipi ypa amemyra, amemytaty, imagetawo aawo yna ay ramo: exarixe iexaka'i ara axawo ixope.

A'e ramo ro'o pityga itori a'aka akawo mawej'i'i. axé tana ro'o napatari taemoka pityga rano api kie ro'o mi ay wi rano.

Emany ro'o pityga imageta ixara agy iy rewekipa imaina.

INI

Ini rō'ō emi kox y parawykāwa mo.

Ini apa mata ro'o raka'e mi koxywera ixamaryarywi ranō. I'atyaro pe opa amanyxo pexe xaa ixata axawo axaopeope. yropema pe ro'o kox ywera ia opa ipa,awo amanyxo.

A'ere ro'o raka'e mi iraa iayj'aka iropa, iwaxa agy we ro'o raka'e mi apyyro ia'yj'akāwa re ranō. Iaj'apawire xowe ro'o raka'e mi py ipakytyki axaee irekawo rano. A'e re xowe ro'o raka'e mi ipamamykiexe py irekawo ranō, e'yma pe ro'o raka'e mi ipamamyki irekawo, a'ewi ro'o raka'e mi iwaxa agy ikwaawiay agy ma'e apaawa iexaka ia,yga ranō,exanami inima apyrera imoawikoxy rano emi ro,o apyyk kotatai a ro'o mi axema'ewo ee irekawo.

Emany ro'o raka'e mi ikwaawi ma'e apaawa akwapa pitywera agy iayga, axemyry'gga ma'e pe.

A'ere xowe ro'o raka'e mi imaapa'a py irekawo rano, imaapa'aawa xepe ro'o mi weraa ekwe irekawo.

Imena ro'o raka'e mi pa amanaky wapiara agy we ywyra inima pamamyka mo we imakyga inoga.

Koxy rekawwa apaawa ramo ro'o mi pa imoriwyra aweawe,i ma,e, a'ere xowe ro'o raka'e mi inogi wekwawa koxy irekawo ee.

Inogawa ramo xowe ro'o imori ywyra iapaawete ixope, ywyra emi ini nogawete ro'o nixokapy'aj a'yma ywype.

A'e ra rō'ō mi imori emi korowa, ywa ykyra ixope ixokapy'a e'yma re, emiga ro'o ka'a ete ropi xe akwap, emiga ro'o mi aweawe'i re amot aawo rano.

Imori re xowe mi ipiraki py irota ranō, atye'yma mo we.

A'e ramo ro,o raka,e mi ikwaawi pitywera akwapa ay agy ini noga ramo, y Tana mi amowera agy imori tata'ywi, y tyaro we wekwawa nogawa mo rano, axe tana emiga niwaxaj waxowaxo ramo.

A'e mi nakapokoj emiga rano tanemeixe i' ro'o emiga imoopoki apeape'i, nakapokojoo emiga ini nogaweteawa xawie, emi ro'o raka,e mi koxy xema'e teawa, emigare re ro'o raka'e mi iara agy ima'e ete imoapa awaxa agy taxerekatee ka'e maweripe ne axawo ro'o raka'e mi emany imageta iara agy ma'e kwaapawa re imoapa awaxa agy.

Emi ini kwaapare'yma ro'o raka'e mi akwap ipataripyre'yma mo iypy ramo xaneramoja gy we.

A'e ramo ro'o raka'e mi emiga re ama'ewo kotatai'i pewe iara agy ima'e awaxa agy imoapa, imagetawo irekawo ro'o raka'e mi imaxema'eakari awaxa agy imoapa: exema'e i xepyri xepaywywyri ekawo axawo.

A'e ramo ro'o raka'e mi kotataiwera hy agy paywywyri ikwawi axema'ewo mi koxy remiapa re, amo ramo xowe ro'o raka'e mi kotataj we ixara agy imaypy ixe inia, yri.

Emany ro'o raka'e mi ikwawi ma'e apaāwa iwaxa agy akwapa.

Ma'e kwaapare'yma tana ro'o raka'e mi pa temipatare'yma mo akwap, ini kwaapare'yma wi ro'o raka'e mi ikyyxe akoma'e kwera agy imoapa rano ywyropi akeawa wi akyyxewo.

Ini kwapare'yma ro'o raka'e mi nimeni akwapa, a'e ramo rō'ō raka'e pa amo ixemamaraka akari wage agy we pa xerereka'i mona awa axawo emigaxe tana kwaawi axawo tamakora paxy Xe nakwaawi axawo axaj'a ixewo a'yma raka'e axepepe akawo axewaywo.

A'e wi akyyxewo raka'e pa niwaxaj pitywera xara agy ima'ewo imoapa. A'e ramo raka'e mi pa kotatai ixema'e ete'i akwapa. Emi ini apaawa re. Emiga re ama'ewo o'o raka'e mi koxywera ima'e awaxa agy imoapa pa.

INI NOGAWA

Mi wereka pokó ete ipyata.

Ini mi axemayppy axeapawo inima pe. Inima xiga pe mi ijapaap ini
Mokoj mi ipyaawa axawi.

Ypy ramo mi koxy inogi inima inogaware. A'e re xowe mi inopawire imayppy ipyata.

A'e Towoho ramo iapawo mi ireka axepe xay iapawo.

Amo ro'o emi xane pyaawa, amo xowe ro'o emi karaxa pyaawa mo.

Ini apawa ro'o raka'e xanewe apyawa ramo koxyete ramo xane maxekwaapawa, xane koxy ramo.

Xaakapawa xepe ro'o raka'e rano, axaakapa ro'o raka'e mi imamari axaope emiga rano ma'e apa kwaapare'yma we.

A'era ro'o raka'e mi koxy ima'e amemyra koxy parawykawa re.

Amoramo ay parawykawa paywywyri akawo pityga ikwaawi ma'e apawa akawo.

INIMAINI RAMOWARA APAAWA

Ymy ro'o raka'e mi koxywera agy ipamamyki py inima ini ramo iapa matata, a'ere xowe ro'o raka'e mi iapa wekwawa koxy inima wemiapa pe.

Y tana mi ayep ramexe iapa ini koxywera majra wi wemipykyka pe akwapa, majrenima pe iapawo mi aye'y iapa akwapa koxyra y wekwawa .

Niwaxaj mi imaxiroweta iapawo opa ini.

Amotee'i ramo mi iapa opa axawi.

Amowera xowe mi aapa iahahawa ma'e ramo, amowera xowe mi aapa piry xepe ramo.

Ymy raka'e mi amotee'i ramo iapa wekwawa apy koxywera agy rano inimaona pe raka'e mi imaapy wekwawa koxywera agy wekwawa imoapa.

Y waripe xowe mi ka imaapy mokomoko'i imoapa majrekwawa py pe imaapy wo.

Axe tana mi ka iapa wekwawa ipamamyke'yma we imowapa koxywera agy, amowera xe mi ka aapa ipamamykipyra pe wekwawa imoapa.

Amotee'i xepe mi ini ete'i rano.

Ywaripe wara temiapa xowe mi exatee'i xepe rano. Emany ro'o mi iapa ini koxywera agy ka akwapa.

Aapa we mi apyawa koxywera agy ini imoapa awaxa agy we

Aparo we mi ini apyawa agy akeawa mo imoapa. Akeawa mo mi iapa ini apyawa koxywera.

Axepepe wara mi amaxawejxe'i iapawo wekwawa imoapa.

Amena ne wemirakera ramo iapa pyra xowe mi amapypiroho iapawo. Emany a'e ramo mi iapa koxywera ini.

Axaypy ypy ropi ro'o mi ixekwaxi xorare. Iniyma pe ro'o mi imaymi wekwawa rano. Ywira pe ro'o iapa ini yma.

Ywiroo ro'o amanak iniyma ramo iapa matata, a'e ro'o apewiraky a iraawo ywyripe ietyka.

A'e pe ro'o ia opa axoxoka ramo.

A'ere xowe ro'o ia ieta irapata a makyga irota inoga.

A'ere xowe ro'o mi iapa iniyma ramo ipakawo imanawo irekawo. Iapapawire xowe mi ixi ini re imanawo.

Ka ipype aketa xe akawo.

YROPEMA RE MA'EAWAKOME'OAWA.

Yropema emi akoma'e parawykawa mo rano.

Akoma'e ro'o werot aawo yropema apa matata xetywaka axewe. Ka'a pe mi ia ikaty irota.

Kyxeo pe mi akoma,e imanaki aawo akawo xetywaka. Imy'iwe mi ia akawo akoma'e xetywaka manaka. Axewagewage re mi ia akawo xetywaka mamkyrowo. A'e mi aa eymawa ewiri rano.

Kwara waka ramō xowe mi itori axewyta akawo rano.

Axiwe ymy'i we xowe mi ipaki ee apakaka rano, Kyxeete pe mi a'ere imaxaraxarak iryna axewe. Imaxaraxarak pawire xowe mi ima'i iryna axewe rano.

Axe tana ro'o kwara waka mō ipakairi apy ixowi rano.

A'ere axiiwe ymy'i we ee apakaka ranō, iapyretaroga xe aparawykawa rano. xetywaka axewe ima,ipawire xowe mi imaypy axewe yropema, a,e mi ekwe amana irekawo imagewo axaopiopi.

MARYATO YROPEMA APAAWA

Yropema mi iapaap teetee axawi ranō, Exanami iapaap tope ramorano amo xowe mi aapa yropemete ramo.

Tope mi akwaxiari iapawo rano, awara pypara mi aa,yn ee, orowi ximype mi aa,ygi ee ranō.Awara pypara py mi aa'yg ikwaxiata pinape pype.

A'ere xowe mi imaawy ikwaxiaawa ropi imanawo irekawo Ywyrapa mamkyawa pe, amaty ikaikawo koxy aawo imaawymatata.

Kyxeo pe mi imanaki irota aawo ixope.

A'ewi xowe mi ikaaka irota itape.

Ita pe ikaaka re xowe mi iwyro, ype itykwata'i.

A'ere xowe mi iapy xanypatywonawa ee rano, amowera xowe mi xa'e koowa apekyj ee.

A'ere xowe mi imooni, i á ywyrapara mamkyawa pe. A'ere xowe mi imaawy.

Emany mi iapa awarā pypara imaxeckwaapa ywyrapara mamkyawa pe rano. Yropemete, i xowe mi niapaawi emany.

Yropemete'i pe xowe mi ma,ema,e iapaáp ranō.

Yropemete'i emi mani'aka moaweteawaranō, emiga pe mi koxy imoāwi mani,aka o,i apamatata, typy,aka mi aāpa emi yropete,i pe ranō. Apyyrog ro'o mi akoma'e iryna iapawo yropema re axaopi imagegewo.

Mawej’i’i ro’o raka’e mi iapa irekawo.

Ymy’iwexaxap ro’o raka’e mi ipakaki aparawykawa re akoma’e irekawo.
Karoka mo ro’o mi emany ipakaki ee rano.

Ypytonimo xowe rō’ō raka’e mi inogi takopepe a’e tana ro’o ipywejxe’I
ymy’i we aāpa romo.

A’e pe ro’o tymymino iwaemi aawo ixope.

A’e ro’o axema’e matara ma’e amanyyk xetywaka xema’i kwera aawo y na
y ipewo axema, eawa ramo.

A’e pe ro’o tamoa amoramo ima’e iryna wymymino.

Emany ro’o ma’e apaāwa ikwaawi pityga axara agy wi akwapa, pityga
ro’o akwaap ma’e axemyry’ytawa ro’pi rono, exana raka’e mi amowera agy
axemyry’yjgawipe ia, ygi aawo opa yropema wetaāgy ramō.

Epe xepe ro’o raka’e mi ikwaawi ma’e apaāwa akawo.

Emany ro’o raka’e mi ixemary’ygi yropema pe a’egy rano.

Konomiwea kyaty ma’e ro’o raka’e mi taneme akwaāp tanemeixe’i
marawykawa apaawa. Eakygaty e’yma ma’e xowe rō’ō raka’e mi nakwaāwapy,
aj marawykawa ranō.

YROPEMA

Akoma’e ro’o aapa ixe yropema waty agy we. Koxywera xe ro’o aparo
yropema .

A’e ramo ro’o raka’e mi iapa imena agy ixope ma’e apaawa mo imoapa.
A’e ramo ro’o raka’e mi iapa ma’e emiga pe koxywera agy akwapa.

Epe ro'o raka'e amiga pe iapa pyra: kawi
O'i Eira tyami awa mō
Oroko reaty heitawa mō
Ipikyra pyykawa mō
Korowa kawi apaawa

MANI'AKY YROPEMA PE APAAWA

Epe a'e ramo mi ixeapa ipype ma'ema Maniaky mi amoap yropema pe ixaapawire.

Ino'a pe mi ixaaki py mani'aka, amemyra ne mi ixapyyro ixaaka mani'aka irekawo kawi ramo iapa matata.

Ixaa pawire xowe mi imoawi yropema pe.

Imoa pawire xowe mi imana yakowa pe iwyrowo, A'e mi ewi awoawot yna.

Awaxi'i ne mi iapa imawota imanawo.

Tataxapy'o pe mi iapa imawota

A'ere xowe mi iraxywi.

Â mi i'ovo irekawo.

Emany mi iapaap yropema pe emiga.

YROPEMA PE OROKO APAAWA

Oroko emi ywa'i mo xepe rano.

A'e mi koxywera aapa tamakora mamirygawa ramo.

Koxamoko awa mamirygawa mo imakopejtawa mo.
Koxy imemyrara ma'e xepitoawa ramo mi iapa rano.
Axepitopawa mo mi imagy rano.
Axepiwygawa ramo raka'e mi imagy rano.
Niwaxaj raka'e mi imagywo apyawa agy oroka ymy.
Yropema pe raka'e mi iapa.
Ipa'a pawire raka'e mi py iayj aki, a'ere xowe raka'e mi ixaaki py ino'a pe rano.
A'ere xowe raka'e mi ixaaxaaki, ixaaxaa pawire xowe raka'e mi imo-aawi ityamiwo y pype.
Ityami pawire xowe mi imawori imanawo.
A'e mi ewi awoty yna.yrypawa mo xowe mi iraxywi.
A'ere xowe mi iwapy aawi yropema ka'aawa pe a iwyrowo ipype orako
O'i yropema pe apaawa kome'o awa a'e mi epe amaky irekawo. Ikygyre xowe mi imaapa'a
O'i a'e ramo mi emany axeapa yropema pe rano. Yropema pe py mi imoawi a'ega rano.
Mani'awakyga mi axeapa o'i ramo, axe tana mi ixemakygi py a'ere xowe mi ixaaxaaki a'ega rano a imoapa imoa pawire mi py iamoaamo ao'ii y pe rano.
A'ere xowe mi imoawi yropema pe. Imoa pawire xowe mi ipykoj.
Emany mi iapa emiga yropema pe xe rano. Emany iywyra iapa yropema pe rano. Apaka py mi iapamatata mani'akywyra.
A'ere xowe mi imoawi a'ega yropema pe rano. Yropema pe imoawi emiga rano. Yropeme'yjme ro'o naxeapaj o'i.
Ea korawarowa ro'o mi imoawipyre'yma axypa. A'e ro'o mi naxykatoi rano.
Emany ro'o emiga ixeapa.

YROPEMA PE IPIKYRA PYYKI

Yropema pe we ro'o mi ipyyki ipikyra rano.
Xigy pe ro'o mi ipyyki aawo.

Koxywera ro'o weraa iropema xigy pe ipikyra pyykawa mo. Xigy pe ro'o mi koxywera agy iapa aawo opa akwa ipikyra pyymatata, a'e tana ro'o aape'a ipikyra paawa.

Kotataiwera agy mi emany aa opa aetymy'ata ipikyra pyymatata rano.

A'e ramo mi towa agy iapa yropema a'ya'yra waxyra agy we imoapa.

Kwaripe mi niwaxaj aximakawo a'e ramo mi imaenone ypy ramo we awaxa agy we iapawo imoapa yropema.

Yropema emi koxy remiparo ete mo, ara xaaxap ro'o mi raka'e mi emiga iparo ap koxy we ma'e apaawa mō

YROPEMA PE EIRA TYAMI ĀWA

Yropema pe we mi emany ityami eira rano.

Akoma'e kwera ro'o aa eira re ā irota waty we, a'e ro'o aty apyyky ixiwi y ityamiwo iryna.

Apa pe ro'o mi itymi yryna yropema arimo. A'e tana ro'o eaty nakoj ipype.

A'e ramo ro'o ityami koxy eira yropema pe xe.

Ytyami pawire xowe ro'o raka'e mi iwyro kojapa'a pe imoapa. Kawi we'e awa ramo ro'o raka'e mi imoawi emany iwyrowo. A'e tana ro'o ayep awee ipype koxy akawi raka'e mi.

Yropema pe korowa kawi moapawa.

Yropema pe we ro'o mi imoawi korowa kawi rano. Korawa py ro'o amaapyk koxy.

A'ere xowe ro'o mi iraxywi ā imaroyyga py a'ere xowe ro'o raka'e mi iomiriki ity pe yropema rowa pe.

Ā ixaena y a'ere ee rano.

Ā a'ere i'owo .

Wetepe raka'e imagy koxywera agy ypy ramo yropema. Ma'e kwaapara raty ro'o raka'e mi nakajxej emiwna re.

Koxywe agy ro'o raka'e mi iparo re aej py yropema iparo re rano. Yropema pityga wi mamaxyawa.

Yropema ro'o raka'e mi ixara agy ywate aopi Kato imoapa, pitywera agy wi irakyyxewo.

Napatari ro'o raka'e mi piwera yropema aapina re mana iypy ramo iara agy. A'e ramo ro'o raka'e mi ma'e apapawa ropiwe iopiri koxy yropema. Yytakwaawe'yma wi irakyyxewo ro'o raka'e mi irakyyxe awaxa agy. Yropema aapina re manaara ro'o raka'e mi niyytakwaawi akwapa.

A'ewi irakyyxewo ro'o raka'e mi emany imamaxy ixowi. Yropema ao'i'i ywaripe magyawa .

Ywari pe tana ao'i'i koxywera imagy yropema. Ymy tana raka'e mi ixeapa temi'o yropema pe xe.

Ywaripe tana mi i'o wetepe majra mama'emkwera xe, a'era mi naparoj ywaripe akwapa emiwerá.

Amowera xowe mi amagy majra yropema xe akwapa. A'e mi weraa yty ramo tajpe emiga rano.

A'e mi amyna kyra ramo amaxemaaipy iamowo a'e mi weraa yajwa y katy a mi imakyawo y ipira we.

A'e ramo mi maryjxekato emiga magyawa kare apyawa koxywera we. Amowera mi weraa imamata ma'eaiwa Majra wi wemipykyka ywyripe rano. A'e pe mi epe ikwawi ma'e ajwa.

Ymy tana raka'e mi iapa yropema xetywaka pe.

A'e raka'e mi axeapajxe ywy ramo a'ere axewyta rano.

TAMAKORA RE XE'EGAWA

Tamakora ro'o raka'e mi emi koxy parawykawa mo rono. Tamakora apaawa ro'o raka'e koxywera akwaap makaxiwewe wi.

Iypy ramo ro'o raka'e mi apyawa nakwaawi tamakora, paapy, tamakoramapira apaawa.

A'e ramo ro'o raka'e mi iypy ramo apyawa nakwaawi emiga magyawa. Maakaxiwewe ro'o raka'e weroty a'egy we irapata tamakora apaawa pa.

A'e ramo ro'o raka'e wetepe ima'e ota akawo koxywera agy. A ro'o raka'e imainajxewo a'ere tarywa a'egy we rano.

Ã raka'e tarywa re xe akawo a'ere rano, Maraka'yja re ro'o raka'e pa ima'e ota akawo.

Marery ro'o raka'e pa waiwi mo ierewi xe ipiry'aja ixowi amekwery e'i ro'o raka'e ipiry ierepa'ixeo'i.

A'e ramo ro'o raka'e makaxiwewe iaygy amaraka apyripe epa imamaraka apirõ wekoxy'i axawo, pe pane ro'o raka'e ixekome'o xepe akawo amarakawo.

Epa eramo ro'o raka'e wyra aemokixe peapyaka ee axawo axaopeope pane. Marynie ro'o raka'e a'egy ioweijeii xe irekawo.

A'e ramo ro'o raka'e imagyyxe axewi irekawo, axeapa mataretewo ro'o raka'e ika a'egy pyri, A'e ramo ro'o raka'e imatyryryki pane ee itamakora taaewi arewi re axawo pane. A'e ro'o raka'e aoxetee ywate aaawa re axeapeapy akawo.

Marakayja a'ypawire xowe ro'o raka'e irawewe wajwi'i iraawo ipyka apepawyrá ropi.

A'e pane ro'o raka'e aawyawy imanawo.

A'e ro'o raka'e napyyki aoxetee o'ywa'ipaywywyri ro'o raka'e o'ywa ia kwe ro'o raka'e ia aoxeramo a'egy wi.

Ywate wi xowe ro'o raka'e ipakairi wajwi'i wi.

A'e ro'o raka'e axeomirimiriki a'ata ota ywate wi wajwi'i. Emány ro'o raka'e ia axeapapawiree a'egy wi

A'e ro'o raka'e a'ere axewyty aawo ka opa ywyra wyra ropi,

A'e pane ro'o raka'e iypyppy ropi akwapy aatawo imamyro ara agy, ka tana ro'o iapyaka opa a'egy xe'ega re.

Gy ayayjapawire xowe ro'o raka'e ipari ã iekyekyjta axemagatyro awa axewi Ka ro'o raka'e iopita imagawo.

A'e axiiwewe ro'o raka'e iexagi amõ aawo, ã ro'o imamyro ixewo raka'e a'ere akawo.

WAXAIRA APYAWA AGY MA'E ARERA.

Waxaira ro'o raka'e tawaxara mō pane: axe tana ro'o raka'e itexiro akawo.

Niwaxaj ro'o raka'e emi'o ryma agy ma'ema'e ikwaapa akawo a,egy wi ro'o raka'e ikwaawi marakayja, marakaxawaja.

Iypy ramō ro'o raka'e waxajra agy i'o'i pa amo ranō pinapajtawa kwajtawa ã'yara.

A'e ro'o raka'e aka'i wowa ne xe py makaxiwe agy ita kwara ropi.

A'e ro'o raka'e iypy ramo we a'owej'i irekawo makaxiwewe rowa ixowi, a'e ro'o raka'e mi pa ita kwara ropi akaixowi axemima.

Karoka mō xowe ro'o raka'e mi ixawerapari akopa mi ita ãrimō

Ipoenopa xowe ro'o raka'e waxajra agy imamyro i'owejta a'egy

A'e ramo ro'o raka'e ixemimi xe'i mi axawerekawo. aoxetee ro'o raka'e ipyyki'i aawo ta'yra remiexaka mo.

Axé tana ro'o raka'e a'egy renone,i xepe imimi towa makaxiwewe ywyra wyra ropi inoga, a'e ro'o raka'e amageta'i irekawo erexaj'a ixeewi ke axawo nexoka'i rapa ane xepyri we ne rano axawo.

A'e ramo ro'o raka'e waxajra agy a'e pewe iwaemi aawo ixope ã ipyyka'i irekawo.

A'e ro'o raka'e tayra remiexaka ramo axywa'aa'aki irekawo ixokawo.

Axoka wereka ramo ro'o raka'e imaraka'i opa wayra we ekwe xepe ro'o raka'e ixe'egi opa wa'yra we.

Ama'ima'i'i pane ro'o raka'e irekawo, ipy'aaaka'i pane ro'o raka'e pa irekawo. A'e ro'o raka'e aoxetee amaraka'i opa wa'yra weateetee awa mõ.

A'e ro'o raka'e konomi axai'a ixe i opa.

A'e ramo ro'o raka'e waxaira ikwaawi aoxetee.

Aparanop ro'o raka'e pane ixope irekawo mygawe pã ekwe eremaraka exopa wa axawo.

Axe tana ro'o raka'e nakome'oj a'egy we.

A'e ramo ro'o raka'e axepepe ixemaawa'i akawo makaxiwewe woa axewi xokare.

Karoka xaxap ro'o raka'e mi ixai'aixe'i akawo woa imamyrowo. Ywyra kwaraakwara ropi ro'o raka'e mi ixemixemimi'i akawo aketa. Amagetaawa ropi ro'o raka'e ika'i pa.

Ekwehewi ro'o raka'e ixemaawa'i aawo.

Ã ro'o raka'e apata paranyara agy we aawo wowa wara agy we, ã ro'o raka'e axeapawo aawo.

TAMAKORA

Emany ro'o raka'e apyawa ikwaawi tamakora apaawa. Paapy epe ro'o raka'e ikwaawi maakaxiwewewi apyawa agy.

Y a'e ramo mi irekawe apyawa agy epe axema'e awera imagywo taryjpe, awaxa magatyroawa ramo awaxa maxekwaapawa mõ.

Koxyete parawykawa ro'o emi tamakora.

A'e ramo koxy awaxa rerekatee matata ixema'e emiwerapaawa re akwapa. Amena rerekatee matata.

A'e ramo ro'o akoma'e iparawyka kwaawa ma'e re ikwawi rano taxererekatee ne re axaw.

AKOMA'E XEMA'EAWA

Akoma'e ro'o kwewiwe axema'e i wowa rewiri akawo pitygi ramo we, konomi ete'i ramo we. A'e tana ro'o epewi we akwaap ma'e imanawo irekawo ia'yga woa ma'e apaawa rexaka.

Konomi ma'e kwaamatara ro'o mi

Ta'yri ramo we ro'o konomi axema'e matara ma'e ixema'e akawo ma'e apaawa re.

Woa ma'e apa ramo ro'o wi ia'yna iypy pe ma'e apaawa re.

A'e ramo ro'o ka apa ramo konomi rowirookwera ia woa rewiri akawo. Ka manaka mo ro'o ia woa rewiri akawo.

Amoramo ro'o iraã woa remi'o ixope emany xepe ro'o iexaki ma'e apaawa akawo.

Ikapira mō ro'o amo ia akawo iexaka. Iapy ramo ro'o amo ia ranō.

Ityma mō xowe mi iraapawi towa pitywera agy irekawo.

KA TYMAWA

Ka apyre ro'o axiwewe iraa towa awaxā agy ma'e a'yja tymā irekawo A'e ro'o ityma akome'o marygato ixope irekawo. Amowera ro'o ma'e a'yja mokomokoj axety amowera xowe ro'o maxepe pa aty imanawo irekawo iwyrowo ywykwaripe. Ama'e awa xaaxapy ro'o itymi pityga ma'e imanawo irekawo emany ro'o towa ima'e pityga towa ma'e tymawa re irekawo, Towa ro'o ama'e pityga.

KA PE MA'E TYMAWA

Ka pe ro'o wetepe ma'e itymi akoma'e axe tana ro'o natymixej ma'e axapypepype.

Ajxanami mani'ywa ro'o naxetymi axapype awaxi ro'o emany naxetymi axapype awaxi'i ne Korowa ro'o nitymawi monowi axapype rano.

Xetyka ro'o nitymawi axapype mani'ywa ne.

Takweree ro'o aty axaptepyterimo tata ne ywy akyma gaty imanawo ywy akyma re ro'o niwaxaj warywa mō emiga, A'e ramō ro'o ka xara itymi ywyra gaty yekwapi gaty ixara emiwera.

Mani'ywa xowe ro'o itā korowa gāty atyp ka xarā a'e tanā ro'o I'akohoo axaraxaraka kwāpa.

KA PYPIARA

Ka pypiara tyarō ramō xowe ro'o mi iraā awaxā agy ma'e tyarō gaty awa'yawera irekawo.

Ajxanami maraxi py ro'o mi ityaro. A'e katy ro'o mi iraā awaxa.

Á we ro'o ixe'egi awaxa we iraawo: pe pyrō gejxeewi ke maraxi remy apyra re ne axawo.

Emany emany rapa emy piro axawo.

A'e towa iy agy apa'a a'e gy we imanawo maraxi imanawo irekawo a'e ka iwaxā agy weraj.

Maxaxi tyaro ro'o amapomapo ramō ipyamo tee I'agyra wi. A'e ramō ixarā agy iapa awa remiexaka mō emany akawo. Piryga ma'e ro'o ipyamo tee rano.

Amowera xowe ro'o mi akwaapy iwyra re ama'ewo. Pytyga xe ro'o iape pytyg opa.

A'e ramo ro'o imaawaki axewe ā i'owo. Maraxi ro'o emi pityga remi'o Kato.

Maraxi emi ka pe warā mō. Amowera mi a'o imaawakā xe. Amowera xowe mi ama'ima'i i'owo.

Emi ima'i pyra ro'o majra wi raka'e akwaāpy āpyawa agy. Āpyawa ro'o raka'e mi a'o iaawaka xe.

A'ere xowe ro'o raka'e mi iywyteraki i'owo iraawo iropa.

Ymy kyxé tywe'yma mō raka'e mi kyxé tywe'yma mō ikajxe a raka'e mi i'owo iraawo iropa.

Axe'i xe ro'o mi i'o imaxaraxaraki kyxewe i'owo opa. Emany a'e ramo epega.

AMANYXO TYARO

Amanyxo xowe raka'e mi ityaro nynamō yrypa pyteripe.

A'e romō ro'o raka'e mi niwaxaj koxywera ate'omata inima apaawa re.
Inima ramo iapa matata raka'e mi koxywera itymi axewe weteve amanyxo.

Amanyxo ro'o emi koxy te'omara.

A'e ramo rakwee mi koxywera agy xe ee ite'omari.

Imena agy ro'o raka'e mi werayj xe a'e gy we peyra pe ka wi. Atyn ro'o
raka'e mi waty agy ramo rano.

Koxywera agy xowe raka'e mi aapa iayj'aka irekawo,iayj'apawire xowe
ro'o raka'e mi ipawygi irekawo.

Akoma'e ro'o aapa watywe e'yma inima pawynawa mo.

Moo'ywa pe ro'o iapa e'yma, apipy ro'o imaywai'iwo, a'ere xowe ro'o
imaapa'a ameme'ywa ywa mo imota imagewo ee.

Orowi apikyga ro'o raka'e mi amowera agy aapa waty agy we rano.

AKOMA'E MA'E RE XEMA'EAWA.

Akoma'e ro'o ma'e akwaapy woa agy wi ma'e apaawa. Amowera xowe
ro'o raka'e mi akwaapy ma'e wamoja agy wi. Amowera xowe ro'o mi

akwaap ma'e apaawa wavyowa agy pyri. Amowera xowe ro'o ma'e akwaapy takawyteripe weta agy pyri rano.

Emany ro'o akoma'e ixema'e akawo ma'ema'e apaawa re kwaxiaxiara re ma'ema'e apaawa re.

Amotee'I raka'e ymy xema'e awa

A'e ramo raka'e mi ixara agy imageta imoapa emiwera apaawa re xe imoapa, a'e ramo raka'e mi iwaxa agy ikwaawi ymy emiwera re awa'yawera, konomiwera agy akwapa.

Akoma'e ro'o raka'e mi amowera nakwaapawi ma'e axara agy pyri ma'e, a'e ramo ro'o raka'e mi amowera axatyara ma'e ramo ixema'e akwapa wavyowa pypyro wo, epe xepe ro'o raka'e mi ikwaawi akawo ma'e apaawa.

Tyre'ma towa remietywe ro'o raka'e mi aype ma'e akwaap, amowera xe ro'o raka'e mi taneme ma'e akwaapy aparapaywywyra ropi akawo.

Nakwaapawi ro'o ma'e myga axema'ee'yma.

Axanami kwee aparanopy majtyri kapitawa we, a'e kwee apa e'i xewe. Aety ro'o raka'e iy towi.

a'e ramo ro'o raka'e mō ixemaawa woa wi.

ay ro'o mo pityga axemaawo woa wi akawo.

A'e ro'o amowera towa ama'e iryna, a'e rexaga ro'o axepepe axemaawa ma'e iwaemi'i aawo y iexaka'i yna.

A'e ramo ro'o raka'e nakwaawi wetepe ma'ema'e apaawa.

Wavyowa wi xowe ro'o raka'e ikwaawi awyra apaawa ka apaawa, epe ro'o raka'e ikwaawi wavyowa awarao wi ipyyrowo aawo.

O'YWA RE XEMA'EAWA.

O'ywa apa matata ro'o akoma'e iweny tataxapy'o axewe.

A'e pe ro'o y iraa axewe ma'ema'e: akamaxywa, xakare'ywyky, wame, inima, wyra pepa, tota'ypiryga, tyropeawera akamaxywa maawe awa ramō.

A'e pe ro'o y imaawe axewe iraawo akamaxywa iryna, a'e pe ro'o wi konnomi mō ia yna axema'ewo iexaka maryato o'ywa apaawa.

Wetepe ro'o o'xiowerowera ikwawi raka'e mi. Exanami ro'o o'ywa ipira eawara ikatee'I xepe rano.

Temia reawara ro'o emany akatee'i xepe ipira eawara wi rano. Iapaa tee'i xepe ro'o emiga axawi rano.

IPIRA EAWARA.

Ipira eawara ro'o axeapa ma'e kywera pe rano marare, taxao ywaripe, ymy tana ro'o raka'e mi iapa yrywa imaakwawo ipira re.

A'e pe ro'o raka'e mi ixoka akwapa ipira iypy ramo.

Axepytarõ ro'o raka'e mi aawo a'yma ywate ywyra re ywype ipira mamyworo. A'e pe ro'o ã iraa ira'yma awa wa'yra axeypy pe, a'e ro'o epe axema'e' i xepe a'ega a'yma maryato ipira re kaawa re rano.

Ipira eawara ro'o amamoko'i iapawo axewe akoma'ekwera agy.

Moo'ywa ro'o raka'e mi aapa ipira eawa ramo rano, iapyripe ro'o raka'e mi iapa xawewyraxi pe iaaxiwo.

Ikwagato ma'e ro'o raka'e mi naawyxej ma'e emiga pype.

TEMIAREAWARA.

Temia reawara xowe ro'o amaatorejxe'i iapawo epewo'i xepe ro'o iapa. A'e tana ro'o ihyj aweawe emany axawo ro'o iapa emany emiga rano. Yrywa ro'o raka'e mi aapa temiareawara mō ramo.

Xawewyxaxi ro'o raka'e mi aapa temirareawa ramo ranō, emiga ro'o raka'e mi temiara nawerekapokoj'i ixokawo iype ropi iywowo iywo ixewo tana ro'o raka'e mi temiara imamama'e ayakari amowera tana ro'o raka'e mi amano.

Ywaripe tana mi iapa awa'yawera itaxoakwa pe wo'ywakwa, temiareawara ramo wara mi amaakwa emi itaxoakwa pe ywaripe wara agy.

A'e pe xepe mi ywaripe xyre agy ixoka amowera.

O'YWA WYRAWYRA REAWARA

O'ywa wyra reawara tana ro'o aapa o'ykawa ramo. Emay iapa pyra ro'o mi aapa arajty pe.

Iypy ramo ro'o ia awa akawo eira mamyyrowo ka'aona ropi arajty ramo imomomatata.

Imomokire xowe ro'o irori iejta y pe a'ewi xowe ro'oimatataki iraawo tataxapy'o pe iryna imamyka xanype.

A'eere xowe ro'o imaawe akamaxya awa wo'ywa ramo iryna tataxapy'ope rano.

A'eere xowe ro'o imana imaapa'awo iapyripe arajty imanawo.

Amany iapa pyra pe ro'o konomi ixema'e'i axekwagato'yga akawo ma'e xokaawa re, emany xepe ro'o ikwaawi imanawo irekawo ma'e awyawa.

A'e ramo ro'o emiga towa iapa pityga we ixema'eawa mō imoapa raka'e mi pa. A'e pe ro'o raka'e mi epe konomi iawy karoki'i akawo kojana, ywyra xowera, tatá ywa.

Emany ro'o raka'e mi iawy kwawi ma'e konomiwera agy.

A'e ramo ro'o xyre'i'i ramo aa ma'e agy emiga pe ijayayj wyra'i awywo xô ropi axekwagatowa'yga.

Amo tana ro'o raka'e mi aapa yrywakwa pe wyra reawari pe ranō o'ywa.
Wyravyra pepa pe we ro'o imapepa axewe wo'ywa rano.

A'e tana ro'o ahyj aweawe emany, axawo ro'o imapepa wo'ywa akoma'e kwera agy.

O'ywa mō ro'o aapa xawara pe rano.

Emiga ro'o raka'e mi aapa axemaxekwaapawa mō ranō, axaee apa'yma ro'o raka'e mi imamari emi koō ywate axamaxekwaapawa mō.

A'e ramo ro'o raka'e mi ikwaawi awaxara agy wawaxara axee wykawa.
Axe'egi ro'o ,ywate aawo emiga.

Wwykaty ota ro'o mi emany itori rano.

Amowera xowe ro'o mi emiga amagy wara'i awyawa mō, rano inamo'i awyawa ramō xō ropi rano.

Arajty pe mi imaxari emiga akamax ywa re iapyripe ā mi, imapepawo imhaarōarowo imapepawo.

Emany ro'o iapa emiga.

PINAPAJTAWA ROPI PITYGA MA'EAWA.

Ta'yri'i pewe ro'o towa ireka konomi wewiri imā'ewo mamō aawo.

Amotee'i xepe raka'e ymy xema'eawa ywaripe wara wi, a'e ramo raka'e mi towa konomiwera ymy towa irakwawi wewirie, a'e xepe raka'e mi ma'e akwaap ma'e apaawa rexaka xepe, ma'e apaawa rexakire raka'e mi ia'ygi ma'e wowa wemielxaka mo iapa pyra amowera ro'o aapa Kato ma'e pityga amowera xowe ro'o aapaapaixe'i ekwe xepe ro'o ikwaawi aawo akawo ma'e apaawaemany xepe.

A'e ramo ro'o mi akoma'e ireka wewiry wa'yra irapinapajta. A'e ro'o pityga ajxak yna yara xiapyripe woa pinapajtawa.

Yara pe ro'o ia apinapajta akawo yywyra ropi wa'yra reraawo towiroo kwera reraawo xowe ro'o mi imana awā awaxa yara rappyta pykara ramo.

Awa xowe ro'o amapina awaxa iraawo, a'e py ro'o amaxerekajwie py apina konomi.

A'e wi ro'o mawe'i'i ikakwaawi aawo akawo ipirare konomi. Ixemawakwera xowe mi apyyk ipira aawo opa ywyra ropi rano. Niwaxaj mi ipyyka aawo opa ywyripeipira.

Emany xepe mi ixema'e pityga akawo.

XIGY

Xigy ro'o emi konomi xo'ymama kwaawé'yma ma'eawa mo xepe emiga per.

Towa ro'o ama'e iraawo awaxa irekawo yywyra ropi imaxo'ypypirarakata ipape ipyyka irekawo emany ro'o ima'e awaxa imaoapa raka'e mi apyawa agy.

Yopawa remeywyri ro'o i'y iexaki aawo yna awaxa xo'ypypiraawa. Tata'ywera re xekwagatoa'ygawa.

Iypy ramo ro'o konomiwe towa imori tata'ywera ixekwagatoa'ygawa mō imaina wakope pe.

A'e pe ro'o epe iawy ta'yra irekawo weta agy ramo tata'ywera, epe xepe ro'o ixo'ypypirakwaawi aawo mawe'i'i akawo.

Ka py ro'o iawyjxe akawo iawykwawe'ymara wiga pe tana ro'o ikwagato aawo tata ywypykwera re xepe.

A'e ro'o kwe aa opa towa iexaka wa'yra xo'ymamaawa ini ropi ixajta. Emoney xepe ro'o pityga imama kwaawi o'ywa pityga.

Ma'ema'e re py ro'o raka'e mi ixa'yxa'ygi akawo iawywo ma'ema'e axekwagato a'yla.

A'ere xowe ro'o raka'e mi iximaka towo agy tamoja agy ia'ygawa ramo.

Xigy ro'o emi konomi xo'ymama kwaawé'yma ma'eawa mo xepe emiga pe ro'o ixo'ymamakwaawi konomi akwaawere'yma.

A'e ramo ro'o ixara agy iraa xigy pe awaxa ipikyra awywo. Axé tana ro'o towa ima'e marygato o'ywa pyykawa re awaxa.

XEMAMARA'AAWA ROPI XEMA'EAWA

Akoma'e ro'o weraa waty agy iraxemama'awo irekawo,a'e pe ro'o pitywera epe ixema'e'i xepe aawo akawo rano konomi, kotatai ne akwaapy ro'o wowa maryga ipira are xepytaro a'ygawa iexaka aawo akawo.

Axewyta ,ota ro'o ia'ygi ota akawo weta agy we axepytaroga ywyra re apinapa'yga kotataiwera we.

Emany ro'o kotatawera ikwawi yara pe apykawa rano.

A'e ramo axepe xema'eajpe niwaxaj ma'e ikwaapa ma'e apaawa nakateei xene xema'e awa axawi axapypepype ro'o ika.

A'e ramo raka'e mi pityga xara ni'araiwi awaxa maxema'eakaawa re akwapa ymy.

axepyri raka'e mi ima'e imoapa pityga raxa awaxa mamo akaawa ropi.

APYKAWA APAAWA

Apykawa re ro'o koxy naapyki raka'e mi pa iypyramo.

A'e ramo ro'o raka'e mi waty agy we iapa miaawa iapykawa mō apykawa re iapyka patare'yma.

Apyawa re ro'o akoma'e xe iapyki.

Axe tana ekwe nakome'aj ma'e ramō akoma'e waty namapykakamatari emigare. Emi a'e ramo xema'e awa mō xepe rano ikwaapa apyawa naapyki emiga re rano.

PEYRA

Peyra emi akoma'e parawykawa mo.

Peyra akoma'e amagy ma'e rerayjtawa ramo akwapa rano.

Amowera tana ro'o raka'e mi weraa awaxa mamo emiga pe rano kape xigy katy amoata wawa gaty wara mo ro'o raka'e mi emiga pe iraa awaxa xane roijawa gy mi pa.

A'e ramo ro'o raka'e mi emigare niwaxaj axema'ewo awayawera agy akwapa axewe ma'e reraytawa mō.

Peyra raka'e mi amagy aoxeoxe ymy xane xará agy araxaaxapy imoapa ma'e apaawa mo a'e ramo raka'e mi niwaxaj axema'e wo aawo emiwera re.

Akoma'e parawykawa xe ro'o emi peyra, axe tana ro'o awa ma'e apakwaapara raty ikwaawi iapinaty e'yma ma'e amena pyri rano. Peyra ro'o emi yaky reraytawa.

Peyra ro'o emi pityga reraytawa.

Peyra ro'o emi mani'axoxoka reraytawa. Peyra ro'o emi mani'awakyga reraytawa. Peyra ro'o tatapytyga reraytawa.

Peyra ro'o emi kara reraytawa.

Peyra ro'o niwaxaj ma'ema'e irayjta maraxi, korawa, amanyxo, wajkyra, anona, tataa'yra, monowi, takweree, ini, ipira, xawaxi, wyrakaja, pinawa, emany ro'o raka'e mi irayj akwapa amama'e ma'e akwapa peyra pe xane ramoja agy ymy.

Y tana awa nakaj'i emany amama'e irajta emiga pe.

Ywapipe xane apyawa ramo yakopy pe xe raa mataty mamo, tatayakopy pe xe ikamatari awa mary mi ma'e katy aa matata.

Amowera xowe mi xako pe xe ma'e awyrowa irota aawo mywi, a'e ramo mi niwaxaj irota yt y xerexewe majra tawa wi rano.

Majra mama'ekwera magywo a'e ramo ã emany xika. Ymy tana raka'e mi ka'a wie imory ma'e.

A'e ramo raka'e niytyj xane ramoja agy akawo.

Peyra ramo wara emi ka'a wi wara a'e raka'e mi weroty tajpe iapawo a imaapata.

Wwyropi imoapa wakypy ropi a'e raka'e mi axewyrie ywy ramo rano.

XEMOONAWA.

Wetepe ro'o xemoonawa ika.

Xemoonawa ro'o raka'e emi xane ypy agy akwaap temiamiara wyrawyra wi.

Aka teetee'i xepe mi xemoonawa axawi: katataiwera xemoonawa akatee'I xepe konomi xemoona wi rano.

Axe tana kotatai'i kotatai atakweri wi ixemona tee'i xepe rano.

Koxomoko'i'i emany ixemoo tee'i xepe koxamoko wi rano, wawi wera agy xemoona emany aka tee'i xepe koxy xewete xemoona wi rano.

Emany akoma'e xemoonawa ika teetee xepe axawi rano konomi xemoona aka tee'I xepe xyre'I xemoona wi, xema'awa xemoona aka tee xepe awa' yao xemoona wi, emany xene xewete ixemōōnatee mary xemoona wi rano.

A'e ramo pityga xara ixema'e awaxa moonawyma re akawo kotatai'i pe we. A'e tana ro'o raka'e mi wera'arejxe awaxa tarywa re akawo koxywera ma'e kwaapara.

Niwaxaj ro'o raka'e mi koxywera ate'omata inima pawynawa re tarywa rera kwaapa akwapa.

A'eramo ro'o raka'e mi pitywera ia'ygi ma'e apaawa akwapa axemary'ygawa ropi emany xepe ro'o ma'e apaawa ikwaawi imanawo irekawo.

woa agy ay agy ma'e apaawa rexaka ma'e apaawa ikwaawi pitywera agy emany xepe raka'e ma'e ikwaawi ym y pitywera imanawo irekawo.

a'e ramo xemoona wetepe ika.

Axé tana ro'o raka'e amowero amowe nakwaapawi aoxetee axema'e wo xepe. Aparamapinay ixeo ro'o emiga re rema'eawa rano apapat ro'o i'ywa imanawo.

Irekawo emi xemoonawa wi naapapaixej ro'o emiga rono.

Wetepe mi ipira xemoonawa ika xemoonawa pe.

Emany mi wyra xemoona gy ireka axemoonawa ramo rano.

Exanami xexoo xemoona emi awa'yao, koxamoko xewete xemoonawa xe kotatai,konomi namagyj emiga.

Xexoo wi raka'e ikwaawi emi xemoona apyawa agy ypy agy.

Emany konomi yrywo xemoona ireka'i axemoonawa ramo rano.

Konomi'i xe ro'o axemoon emany, kotatai tana ro'o naxemooni emany.

Koxamoko xe awayao ne amagy amowera xemoona axaxawie rano, wetepe aaroaro ramo xemoonawa awa'yawera koxamokowera re imoapa.

Koxamoko a'a tyaro xe ro'o axemoot xexoo ramo raka'e mi ymy akwapa, itamakora ma'e ro'o ixemootee'i itamakora e'ma ma'e wi.

AKOMA'E XEMA'EAWA

Akoma'e ro'o raka'e mi konomi'i pewe axema'e akawo maraka re. Axearoawa renopa ro'o raka'e mi iaygi maraka akawo.

Wetepe ro'o maraka ika, amoteetee'i xepe ro'o axawi exanami ro'o xakoi maraka ika tee'i xepe Araxa marakawi emany ro'o irawore maraka ika tee'i xepe iraxao maraka wi rano.

Emi a'e ramo axyaiwa, emiga marakare xe raka'e mi ym y ixema'e akwapa pitywera awa'yawera marykwera agy aa'y teeteejxe'i raka'e mi axaope maraka a'e gy akwapa rano.

Xakowi tana ro'o raka'e mi niwaxaj aparamamarawo akawo akaaiwi ro'o raka'e mi awa maryixope a'e pewe ro'o raka'e mi imamaraka ma'e xakowi.

A'e ramo ro'o raka'e mi ikyyxe xakowi gy ymy.

Y tana nakaj awa emany majra maraka re xe mi ka pitywera ixema'e akwa.

Ipira pe aa ma'e agy ro'o raka'e mi amaraka ota akawo axemaxewaapa wat y agy we axemaekwaapa ako agy we ro'o raka'e mi awa'yawera agy ixemaxekwaawi amarakawo ota akawo, a'e tana ro'o iako ipya xeminaminak ienopa akawo. Ma'e rerorohowo ro'o raka'e mi emany pewe awa imaraka ota

akawo. Ataawa ropi ro'o raka'e mi ka axygaiaiwa maraka xe ia'ygi akwapa akoma'e kwera agy.

Amyjtawa ropi ro'o raka'e mi rono.

Koxywera we ro'o raka'e mi aa'yn wage agy maraka akwapa, maraka axoro pe ara mōa.

Konomiwera xowe ro'o raka'e mi amaraka akwapa axemyry'ygawa ropi ro'o raka'e mi iaxyerapa'ygi kotataiwera agy we.

Epe axygaiwa maraka re xe'egawa xe.

KA'O

Ka'o ro'o emi maraka mō xepe rano. Ka'o ro'o ypytonimō xe ia'ygap.

Akoma'e ro'o aa'y ka'o aawo opa takawyteripe. Atyma'e agy ro'o aty agy aawat aawo imaraka ixope.

Ypytona xaaxap ro'o ika aka'owo awa'yawera agy.

Ka'o ro'o emi maraka mō xepe rano, tarywa maxaapyrawa mō xepe ro'o emir ano.

Niwaxaj ro'o raka'e aawo opakoxywera aka'owo emigare ypytnimo.

MARAKAYJA

Marakayja a'ygawa nakwaawixej awa. Ia'ykwaapara xe ro'o werapaty marakayja. Marakayja emi awa'yao rerapaawa mō xepe rano.

Marakayja ro'o emi maraka mō pane. Axe tana ro'o niwaxaj ipoko, Iypy wi ro'o emiga ia'ygi ikwaapara imanawo irekawo.

Ara pokoxapteyto'aki iraawo, a'ewi ro'o irapari rano.

Wetepe ro'o xyre agy iporaaj akawo mrakayja re.

Wekaarokixe ro'o ia'yga maraka xirosiro irekawo, wera'ypytonixe ro'o amaraka.

Awaky mi akawo marakayja ramo aporaajta akawo awa'yawera agy, iapyripe xowe mi epe konomiwera agy ia opa aporaajta amarakawo, emany mi ixema'e aawo pitywera agy woa agy pyri.

AWYRA

Akoma'e remiapa emi awyra.

Awyra apamatata akoma'e wetepe ite'omari akawo.

Kwarypy pewe ro'o ako'e imaypy imanaka ywyra paja.

Ywyra apaawa mō ro'o ywyra akapoko ma'e imamyro axewe. Kwajkwara xawa ro'o emi awy kapoko mō.

Axe tana ro'o niwaxaj ipoojta emiga, ka'a ete ropi ro'o ikwawi emiga, a'e ramo ro'o ia mō imanaka emiga akoma'e. Wetykyga manapawire xowe ro'o irahyj wetykyga rano.

A'e re xowe mi imanaki paja.

Paja tana ro'o amanaky xō ropi aawo akawo.

A'e rexaka konomi ixawie iapa awyra'yra axemyry'ygawa mō, ywyra a'ya'yra pe, a'ere xowe imanaki ee paja a imanawo iapytera re.

A'e pe ika axemyry'ygwa pitywera agy.

Epe xepe ro'o ixema'e akawo awyra apaawa re konomi emany ro'o ikwaawi ma'e apaawa pitywe agy raka'e mi.

Emany ro'o ma'e kwaamataara ikwawi.

CAPÍTULO II: INY IXIYWIDÝÑA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Edi Matolori

Maria do Socorro Plmentel da Silva - orientadora

TXIOTTOETUKÈ

Jiarý hèka waha- ki Nadi- ki awimy rahare dohodýña sôèmy wadèè riwahinyre aôwihihikýmy riwatohonyre rybè wihihikýmy riwatohonyre.

Jiarý wasýrènyki awimy rahare hâwy-ki, wariòrè bohoki tule waseriòrè bohoki, sôèmy awimy rahare. Jiarý waha uldumy aôwihihiký reeryre.

Txiótòètukè waijoirèny wasýrèny Itxala mahâdu awimy akirènyrahare tiwawiòhènanytènyte.

Txakuapari tule sôemy aki awimy rahare dèbò wadèè tèraynytekì txiòtòètukè.

INY IXIYWIDÝÝNA

. INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Iny aômysydýyna hèka hâwy, hâbu, riwinymyhýre ijadòma weryrybò

DEXI

Dexi hèka ibutumy iny idi rexiywinymyhŷre, weryrybò, ijadòma, hirari, weryry, uladusè tariòrè-my rèrinanymyhŷre riixiywidýýnzymyhŷre. Dexi hèka hâwyi riwinymyhŷre.

WÈRÙRÈHÈSIRA

Wèrùrèhèsira hèka irùxèra rare. Ijadòma hèka idi rexiywinymyhŷre ûriònahanakŷole, ijo, ijasò brò-ò rexiywinymyhŷre. Irùxèra-my ijadòma rèlemyhŷre idi.

OJI

Oji hèka bòdu riuhèmyhŷre isè tùù rérinanimyhyre
rixiywídýñymyhyre, bòdu hèka irùxèmy ixiywídýñna-di rŷimyhyre.

LÒRU

Lòru hèka weryry riuhèmyhŷre, irùxèra hèka rare ixiywídýñna, iny riwitxiranimyhyre. Ixiywídýñna, inydèrèny hèka awi rare. Lòru hèka hâwyy riwinymyhyre, hábu tahè aôkôre riwinymyhyre.

UÈ

Uè hèka ijadòma riuhèmyhýre, weryry tule riuhèmyhýre hirari tule riuhèmyhýre. Uè hèka aôtyhy inydèèrèny rare hâwò-ò iny idi ralòmyhýre, uè-di uladu tmyra-ò ijadòma- ò iny idi ralòmyhýre.

NOHÓSA

Nohôsa hèka ibutumy riuhèmyhýre, ijadòma, hirari, weryry, weryrybò, my mahâdu hèka riuhèmyhýre, hâwyy riwinymyhýre hâbu ta riwinyômyhýre.

WÈTAANA

Wètaana hèka weryrybò riuhèmyhýre jyrè olòna-ò, ijò uriòkôle riuhèmyhýre wiji hèka aókôre wètaana hèka ibutulemy riwinymyhýre hâwy, hâbu tule riwinymyhýre

HÃTYYSI ÒTITÀ

- Hatyysi hèka ibutulemy riuhèmyhýre weryrybò, ijadòma tule, tule riuhèmyhýre. Hatyysi hèka hâwy riwinymyhýre, hâbu tule weryrybò ixiywidýynamy ijadòma tule.
- Òtità hèka ibutu riuhèmyhýre weryrybò ijadòma tule.

DEOBUTÈ

Deobutè hèka ibutumy riuhèmyhýre ijadòma,weryrybò,weryry, hirari. Deobutè hèka hâwy y widýyna rare hâbu tule riwinymyhýre.

WLAIKI

Wlairi hèka ibutumy riuhèmyhýre ijadòma, weryrybo. Wlairi hèka hâwy y riwinymyhýre.

WÈTAANA

Wètaana hèka ijadòma riuhèmyhýre hirarihiký, tule hirari riuhèmyhýre

RAHETO

Raheto hèka hâbu riwinymyhŷre weryrybò ixiywidŷñamy Jyrè olôna-ò hèka raheto riuhèmyhŷre.

AÔMYSŶDŶÑA

Hâwy hèka rotyrèri aômysydŷñmy, ijoí butuna heto-ò.

INY IXIWIDÝÑA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Itxala mahādu iny, ibutumy rotyrèri aōmysýdýýmy butuna heto-ò hāwy, hābu tule itxèrèmy rotyrèri.

INY IXIWIDÝÑA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Uladu hèka rēhemnyrèri butuna heto-ò. Aōmysýdýýna-ò itxèrèmy.

INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Hãwy hèka raaõmysýdýýrèri butuna heto-ki woudexi, wlairi, deobutè, dexi, riwinymy rýirèri.

INY IXIWIDÝÑA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Iumy hèka taaōmysýdýýna ritèòsinyrèri, iny tmyra mahádu-ò, rièryrènykremy.

DEIJALSINA GONÇALVES DA SILVA TYY TARASANA, 2011 - 2012

INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Sènadu hèka taaōmysýdýýna ritèòsinyrèri, iny tmyra mahādu-ò, butuna heto-ki.

INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Hirari hèka aōmysýdýýna riwinyrèri, butuna heto-ki.

INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Háwyy hèka ibutumy raaōmys ýdýýrèri ijadòma, hirari, ihābu-di.

INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

Háwyx hëka taaomysy dýýna rarùmy rýirèri butuna heto-ki.

INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

INY IXIYWIDÝÝNA IBUTUMY RÝXIRÈRI

DÝÝRAXINA RÈWINYRE

Jiarý iny inatxi-ò dýýraxina rèwinyre iny ixiywidiýýna wako relyykremy. Iny ixiywidiýýna hèka awi rare iny dèè.

Aôhererekibo hâwyx tariòrè riixiywidýýnanyrèri irùxeramy rèlemyhýre uladu rexiywinymyhýre. Uladu uriòkônaôle rexiywinymyhýre ibutumy, uladubditò, uladu t m y r a riroxikremy, hirarihiký ijasò bro-òresek r e m y riwyinymyhýre, ijadòma tule ixèmy rexiywinymyhýre ijasò bro-ò. Ijadòma tule rexiywinymyhýre weryrybò wna roikremy rexiywinymyhýre iny ixiywidiýýna a -di hèka irùxera rare ibutu rbi.

IJASÒ NARÝÝNA

IJADÒMA TMYRA

CAPÍTULO III: KOXÝ XEMÕÖNÄWA

Iparewao Tapirapé

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

AWIYPÄWA (AGRADECIMENTOS)

Iypy ramo a'era ekwe á'awiyp wemena lahiri. A'ega mi amot xewe akawo xywâaty xema'eäwa re. A'era a'ega py ie á'awiyp wemaxywâatywa re. A'eete ramô wemeny wemenowa á'awiypy ranô. á'egy mi ámoty xewe xywâaty ranô. Á'egy mi xexema'e ramo wereka xewaxa agy xewe iexaka a'eramô aoxekato á'awiyp. A'ere xowe á'awiyp marama'eära agy ranô. A'ega xywaattyaweripe rô'ô na á wetepo apoenop imota apyâwa koxywera xemôonawa ikwâäpa. A'eete ramo á wetepo xikwâäp xerexekaxeka ietykipyra epe xema'eäwi pe. A'eramô rakwee aoxekatoete marama'eära ixé'apaäwi xema'eäwa piawakâwa re Maira tâwoo pe. A'eramô á'awiywete'i marama'eära [Maria do Socorro]. Ixywâatyaweripe rô'ô na á wetepo tawaxâra ramô xerexeka manöpyra ximâmâkimota. A'eramô emany ie xepara'áwiypâwa.

KOXÝ XEMÕÖNÄWA

Ta'yri'i ramô we rô'ô raka'ë koxý imagy xemôonâwa. Awara'yri xâwa py rô'ô raka'ë mi koxý amagy ta'yri'i ramô. Aatâwo xowe rô'ô raka'ë mi imagy tapi'ipypara xemôonâwa. Kotataihô ramô xowe rô'ô mi imagy ka'i. Axemany'âryrpywo xowe rô'ô imagy orowi xemôonâwa. A'e rê rô'ô koxý axemany'ârire imagy xexoo xemôonâwa. Axewetewo xowe rô'ô mi imagy ykepa'i. Axewetekatowo rô'ô kox ý imagy kororoyma xemôonâwa. Emant rô'ô raka'ë mi koxý ixemamiõni akwâpa. Xawaxiakykôja rô'ô raka'ë emi xemôonâwa ywypy wereka. A'e wi rô'ô itori xemôonâwa.

Xe'egagenopâwa

KOXY XEMÕÖNAWA

1. OROWI XEMÕÖNÄWA
2. KA'I RAMÖ XEMÕÖNÄWA
3. XAWEWYRA RAMÖ XEMÕÖNÄWA
4. XEXOO RAMÖ XEMÕÖNÄWA
5. WAKAREXPAPYYKA RAMÖ XEMÕÖNÄWA
6. XAKAREPYAPE RAMÖ XEMÕÖNÄWA
7. ARAPA'I RAMÖ XEMÕÖNÄWA
8. IPIRÁKYWERA RAMMÖ XEMÕÖNÄWA
9. KWÁXIÁRA RAMÖ XEMÕÖNÄWA
10. TAPI'IPYPARA RAMÖ XEMÕÖNÄWA
11. AWÁRÁ'YRI RAMÖ XEMÕÖNÄWA
12. KOROROYMA RAMÖ XEMÕÖNÄWA
13. TAMANÖWÄ RAMÖ XEMÕÖNÄWA
14. KOROROETE'I RAMÖ XEMÕÖNÄWA
15. YKEPAO RAMÖ XEMÕÖNÄWA
16. YKEPAI RAMÖ XEMÕÖNÄWA
17. IREWEE RAMÖ XEMÕÖNÄWA
18. IPIRÁPOKO RAMÖ XEMÕÖNÄWA
19. TAXAOKOPE RAMÖ XEMÕÖNÄWA
20. AWÁRÄ RAMÖ XEMÕÖNÄWA

AWÁRÄ'YRI XEMÕÖNÄWA

Kotatai rō'ō raka'ē nynapy axemōōt imapywo ta'yri'i wi. Axe tanā rō'ō emi xemōōnāwa itori awārā'yra wi. Kotatai'i rō'ō emi xemōōnāwa amagy. Konomi'i rō'ō emi xemōōnāwa namagyj. Konōmi xemōōnāwa rō'ō kwe ranō. Amamiōgato'i rō'ō mi kotatai xanypāwa pe. A'e rē rō'ō mi iaþexyni xe ee iy. Axekwe rō'ō raka'ē mi ymy aoxekatoete pityga imamiōna ma'eaiwa wi imaa'arapa. A'e tanā rō'ō emanŷt pityga nimama'eayparygi akwāpa. Emanŷt rō'ō raka'ē emi xemōōnāwa iparoāp pityga re.

TAPI'IPYPARA XEMÕONÃWA

Epe emõõnãwa rō'ō mi Kotatai aatā'yao ma'e xe amagy. Emi xemõõnãwa rera rō'ō Tapi'ipypara. Tapi'ira wi rō'ō emi xemõõnãwa irori kotataī we. Epe rō'ō raka'ē koxý remimagy kotataī ramō ranō. Axe tanā rō'ō epe xemõõnãwa imagyeteāp kotataī pa'akipyra re. Taryjpe py rō'ō raka'ē mi imagy pitypa'akwera re. Amoonixe'i rō'ō raka'ē mi imaxeckwaāpa kox ý awaxā Tapi'ipypara pe ipa'aka ramō. Axe tanā rō'ō emi xemõõnãwa kotataī re xe iparoāp. Kanõmi rō'ō mi emi Tapi'ipypara namagyj. Ixemõõtee rō'ō konomii ipa'akipyra ranō. Axe tanā rō'ō Tapi'ipypara imagyāp tamakorā re xe. Emanyt rō'ō Tapi'ipypara imagyāp kotataī re.

KA'I XEMÕÖNÄWA

Ka'i xemõönäwa rō'ō mi kotataĩ amagy. Koxamoko'i'i rō'ō mi amagy ranō. Tamakorã re xe rō'ō emi xemõönäwa imagyáp. Taryjpe xe e'ȳm rō'ō emi xemõönäwa imagyáp ranō. Amagatyroi xe rō'ō raka'ẽ mi ymy Apyåwa awaxã imõõna ipype. Emi xemõönäwa rō'ō, ot Ka'i wi. A'e ra rō'ō hera Ka'i xemõönäwa. Axekwe rō'ō Ka'i Apyåwa remi'okatoete ranō. Ka'i okyga rō'ō raka'ẽ mi ym y Apyåwa koxywera amagy xowyja ywa ramō. Hyja xowe rō'ō raka'ẽ mi aapa imoopoka ma'yla ramō koxamoko we. Amapey rō'ō raka'ẽ mi iapawo koxamoko pa'yla ramō. A'e rō'ō ywâripe ma'e koxamoko namagyj emanyt ma'yla mō. Emanyt rō'ō Ka'i xemõönäwa imagyáp.

OROWI XEMŌONĀWA

Epe Orowi xemōonāwa rō'ō mi Apyāwa kox ū amagy koxamoko axemany'āryao ma'e re xe. Amatamakorā py rō'ō mi koxamoko ixāra gy imōonawyjme. A'e rē xowe rō'ō mi imōoni, ā xowe rō'ō mi axeewe we imagatyrōwo koxamoko ixāra gy imakekwāpa imamarakāta ixemany'ārypy ramō. Emanyt rō'ō emi Orowi xemōonāwa. Axekwe emi Orowi ipirā mō Apyāwa we, a'eete ramō emi Apyāwa remi'o. Axe xowe rō'ō raka'ē mi koxamoko aparyaoma'e na'oj Orowi. Apyāwa reka pe rō'ō emi iprā mō kyyxāwa koxamoko we. Tyeypy'āra rō'ō Apyāwa we Orowi. Maryn rō'ō koxamoko aparyaoma'e na'oj emi Orowi tyeypy'āra wi akyyxewo. A'eete ramō rō'ō Orowi Apyāwa we koxamokokwera. Naxekekakatoj rō'ō raka'ē opa koxamoko mō, a'e ra rō'ō raka'ē koxamoko ia Orowi ramō. A'e ra rō'ō Apyāwa we Orowi koxamokowera.

AWARĀ XEMŌONĀWA

Koxamoko axemany'āryao ma'e rō'ō emi Awarā xemōonāwa amagy. Amamiogato'i rō'ō mi koxamoko ixāra gy xanypāwa pe. A'e tanā rō'ō koxamoko axeraxī yna axemōonāwa re. Kotatai'i xowe rō'ō mi amamiōtee'i xe ixowi, namamioni rō'ō mi eakwāra reewewe, aapexynie rō'ō mi ee. Emi xemōonāwa rō'ō ot Awarā wi. Maryn rō'ō hera Awarā xemōonāwa. Emanyt rō'ō mi Apyāwa kox ū imagy Awrā xemōonāwa.

XEXOO XEMÖÖNÄWA

Koxamoko rō'ō emi xexoo xemöönäwa magyára. Kotataí xowe rō'ō namagyj emi xemöönäwa mō. Kotataí rō'ō ixemöönatee koxamoko wi ranō. Emanyt rō'ō koxamoko ixemöönatee kotataí wi ranō. Awa'yao xowe rō'ō mi amagy emi xemöönäwa koxamoko pyri. Naxemooni xowe rō'ō koxamoko, awa'yao a'ywera re, tamakorā re xe rō'ō imagy emi xexoo xemöönäwa. Taryjpe rō'ō imagyāp ranō. Xexoo emi ipirā mō. Axe tanā rō'ō apyāwa we xexoo axyga. Paxe rō'ō raka'ẽ aixák emi xexoo axyga ramō ikaäwa. Mrym rō'óraka'ẽ mi pityga rowa nakai emi xexoo re ixokámatāta, xeraā'iírapa axawo ixowi akyyxewo. A'e ramō emanyt xexoo paragetā kome'oäwa.

WAKAREXAPAPYYKA XEMÕONÃWA

Koxamoko rō'ō mi amay Wakarexapapyyka xemõonãwa. Wakarexapapyyka rō'ō mi iarõarõ'i koxamoko xemõonãwa ramõ. A'e re rō'ō mi koxamoko ixoropa'i ixaryja gy. Amatamakorã py rō'ō mi koxamoko ixaryja gy imõõnawyjme. Imanypawirẽ xowe rō'ō mi ixaryja koxamoko imõõni Wakarexapapyyka ramõ. Awa'yao mi amagy Wakarexapapyyka xemõonãwa ranõ. Kotataí xowe rō'ō konomi ne namagyj emi xemõonãwa mõ. Emany Wakarexapapyyka xemõonãwa imagyáp.

KOROROYMA XEMÕONÃWA

Kororoyma xemõonãwa mi wajwi'i xe amagy'i. Axematororo'i xe rō'ō mi wajwi'i, a'e re ixemaykepa'i'i ranõ. Axemõonãwa re mi ixepa'yxí ranõ. Taryjpe xe e'y'm rō'ō mi wajwi'i ixemooni axemagatyro. Axemoonixe rō'ō mi weyja ramõ ranõ. Axe tanã rō'ō mi wajwi ixemooni a'ywera re xe. Namagyj xowe rō"õ ee tamakorã. Axekwe rō'ō emi xemõonãwa itori kororo wi. A'e a rō'ō Apyâwa ieraki kororoyma pe. Emanynie kororoyma xemõonãwa kome'oawa.

IPIRĀPOKO XEMŌÔNĀWA

Koxxewete'i rō'ō mi amagy ipirapoko xemöonáwa. Axematororo xe rō'ō mi ipirapoko re wajwi'i. A'e rē xowe rō'ō mi ayke imamioni. Axepa'yxi'i xe rō'ō mi wajwi'i axemöonáwa re. Axekwe rō'ō axemoonixewo wajwi'i maxepe, mokoj'i xe ixemooni. Tarywa re akawo xowe rō'ō raka'ē mi wetepe wajwiwera imagy emi ipirapoko xemöonáwa. Axe tanā rō'ō a'ega a'ywera re wajwi imagy emi xemöonáwa. Emi xemöonáwa rō'ō ot ipirāpoko wi. Maryn rō'ō mi ieraki ipirāpoko xemöonáwa pe. Emi ipirāpoko xāwa mi Apyāwa a'o rano. Xemöonáwa ramō xe e'ym mi Apyāwa ireka imagywo. Wemi'o ramō mi imagy irekawo ranō. A'e ramō emanyt ipirāpoko xemöonáwa magyāwa paragetā kome'oāwa.

TAXAOKOPE XEMÖÖNÄWA

Taxaokope xemöönäwa rō'ō mi kox ūxewete amagy. Axematororo'i rō'ō mi taxaokope re koxūxewete ranō. Nitamakoraj rō'ō kwewiwe wajwi'i axemöönäwa re. Axepa'yxi'i xe rō'ō raka'ē mi axemöönäwa re akwāpa. Taryjpe rō'ō raka'ē mi niwaxaj imagywo wajwiwera taxaokope xemöönäwa. Kotataī rō'ō mi amagy epe taxaokope xemöönäwa ranō. Waiwi xe e'ym rō'ō amagy epe xemöönäwa. Kox ūmemyrera rō'ō mi amagy ranō. Wetepe rō'ō mi imagy taxaokope xemöönäwa Apyāwa kox ū. Emi xemöönäwa rō'ō ot taxao wi. Maryn rō'ō Apyāwa ieraki taxaokope pe xemöönäwa ramō. Axekwe mi Apyāwa nawerekaj imagywo xemöönäwa ramō xe. Wemi'o ramō mi imagy irekawo ranō. Axymatāwa ramō mi Apyāwa imagy taxao ranō. Xemöönäwa ramō xe e'ym mi Apyāwa imagy taxao. Emanyt taxaokope kome'oāwa.

KWAXIĀRA XEMŌONĀWA

Koxamoko wyxaewira ma'e rō'ō mi amagy epe kwaxiāra. Kwaxiāra rō'ō axemany'āxaewirama'e remimagyete. Kwaxiāra rō'ō emi xemōonāwa mō iapaāway. Iapaāra xe rō'ō emiga amagy koxamoko re. Awā pa papygē'yma remiapa rō'ō emi kwaxiāra rano. Axe tanā rō'ō kwaxiāra koxamoko re xe e'ym iparoāp. Kojanā re rō'ō mi kwaxiāra Apyāwa imagy ranō. Wekojapa'ā rō'ō raka'ē mi aewekwaxiāt ipype koxywera akwāpa. Wemiparo we rō'ō raka'ē mi aape kwaxiāt Apyāwa koxywera ipype imhaarōarōwo'i axewe. Amawajpyoni rō'ō raka'ē mi wemiparo iape kwaxiaāwa re axewe ranō. Emanynie kwaxiāra paragetā kome'oāwa.

ARAPA'I XEMÖÖNÄWA

Koxamoko rō'ō mi amagy arpa'i xemöönäwa. A'e tanā rō'ō koxamoko iarōarō akawo aykemoonäware. Koxamoko rō'ō amoon ixywā we arapa'i ramō. A'e tanā rō'ō aoxekato emanyt koxamoko re op ixemöönäwa. Kotataī rō'ō mi axemany'ārexī ma'e amagy emi xemöönäwa mō ranō. Wetepe rō'ō koxamoko emi xemöönäwa imagy. Ixoropa'iātee rō'ō koxamoko axemöönäwa re kotataī wi. Kotataī rō'ō mi aapexynie ixāra gy ixemöönäwa re. Emi xepe rō'ō kotataī xexoropa'iāwa. Kojanā re rō'ō mi kox ū ia'ygi emi arapa'i xemöönäwa ranō. A'e emi xemöönäwa rō'ō raka'ē ot arapa wi. A'e ra rō'ō Apyāwa ierakarapa'i ramō. Axekwe rō'ō arapa maaryke'yra remi'o. Emanyt rō'ō arapa'i xemöönäwa kome'oāawa.

IPIRÄKYWERA XEMÖÖNÄWA

Koxamoko epe axemöön a'yma ipiräkywera ramō. Koxamoko xe rō'ō mi amagy emi xemöönäwa. Emi ipiräkywera xemöönäwa rō'ō iarōarō koxamoko re. Maryn rō'ō mi emiga xe koxamoko imagypatari axemöönäawa ramō. Itamakorā re rō'ō mi koxamoko imagatyro ixāra gy imöōna. Taryjpe rō'ō mi koxamokowera wetepe imagy ipiräkywera xemöönäwa axemagatyroäwa ramō ranō. Axewyjxewo tanā rō'ō raka'ē mi axepexepe ixemooni akwāpa. Ipiräkywera xemöönäwa rō'ō raka'ē ot ipirä

wi. Ikywera wi rō'ō emi Apyāwa ieraki imagywo xemōōnāwa. Emanyt ipirākywera xemōōnāwa paragetā kome'oáwa.

XAKAREPYAPE XEMŌÖNÄWA

Nŷt rō'ō mi koxamoko ixemōōni xakarepyape xemōōnāwa pe. Iarōarō mi koxamoko re emi xemōōnāwa mō. Aōxe xemagatyrō rō'ō mi koxamoko ikwāwi axemōōnāwa re axanypāwawywy ramō. A'e re rō'ō mi koxamoko aoxeoxe imatamakorā irekawo ixāra gy. Aoxeoxe rō'ō mi koxamoko ixepa'yxī akawo ranō. Emi koamoko xemōōnāwa rō'ō ot xakare wi. Maryn rō'ō Apyāwa ieraki xakarepyape xemōōnāwa pe. Axekwe rō'ō xakare Apyāwa we maryke'yra remi'o. Kox ū xowe rō'ō na'oj emi xakare. Wemi'o ramō rō'ō raka'ē mi ireka imagywo ranō. Emanŷt rō'ō raka'ē mi Apyāwa imagy xakarepyape irekawo.

XAWEWYRA XEMÕONÃWA

Kotataī rō'ō mi amagy xawewyra xemõonãwa. Iarõarõ rō'ō mi kotataī re xawewyra xemõonãwa. Itamakorā'i rō'ō mi kotataī axemõonãwa re. A'e re rō'ō mi ipa'yxí iy irekawo. A'e tanā rō'ō kotataī aoxekato axemagatyrō akawo. Axekwe rō'ō emi xawewyra Apyāwa rei'oetekwera. Matāwa ramō rō'ō raka'ē mi Apyāwa i'o xawewyra ixokawo. Axe tanā rō'ō raka'ē mi Apyāwa imamaxy awaxā wi xawewymatāwa pinima wi akyyxewo. I'oakamatata tanā rō'ō raka'ē mi Apyāwa awaxā imagetā i'o mypāwa re. A'era xe rō'ō raka'ē mi pityga i'o xawewymatāwa. Emanyt rō'ō raka'ē mi pityga i'o xawewyra. Áxí tanā rō'ō raka'ē mi Apyāwa aapa wo'ywxí ramō. Taxao, kwaxi, emiweramiwera xokaāwa ramō rō'ō raka'ē mi iapa o'ywa Apyāwa. Emanynie xawewyra xemõonãwa paraetā kome'oāwa.

TAMANOWÃ XEMÕONÃWA

Koxýxewete rō'ō mi amagy tamanowã xemõonãwa. Tamanowã wi rō'ō emi xemõonãwa itori koxewete we. Axematororo rō'ō mi ee kox. A'e re rō'ō ixepa'yxí akwápa axemoona ma'e agy axemagatyrōáwa re. Axywewoja re rō'ō raka'ē mi wetepe koxýxewete imagy emi tamanowã xemõonãwa. Kotataī re rō'ō mi tamanowã xemõonãwa imagy ixára ranō. Imagyareteára gy tanā rō'ō kox ýxewete. Tamanowã rō'ō emi temiára mō Apyāwa we.

Apyāwa we rō'ō tamanowā emi xamyaypayga. A'era rō'ō tamanowā emanŷt imagyāp Apyāwa reka pe.

KOROROETE'I XEMŌONĀWA

Kororoete'i rō'ō mi koxyxewete amagy ranō. Emi xemōonāwa rō'ō raka'ē ot kororoete'i wi. Maryn rō'ō Apyāwa ieraki kororoete'i xemōonāwa pe. Axemoonixe'i rō'ō raka'ē mi ymy koxyxewete akwāpa emi kororoete'i xemōonāwa imagywo. Aoxeoxe rō'ō raka'ē mi ixepiwigi'i akwāpa axemōonāwa re koxyxewete. Kotataī rō'ō mi amagy emi kororoete'i xemōonāwa koxyxewete pyri ranō. Axe tanā rō'ō koxyxewete imagyareteāra kotataī wi. A'era emanyt kororoete'i xemōonāwa paragetā.

YKEPAO XEMŌONĀWA

Ykepao rō'ō mi amagy kox ū axewete ma'e Axemaykepao rō'ō mi ipype kox ū axemoona. A'e rē rō'ō mi ixematororo ee koxyxewete. Koxamoko itamakorā e'yma ma'e rō'ō emi xemōonāwa amagy ranō. Kotataī rō'ō mi emanyt axemoot ranō. Axe tanā rō'ō emi xemōonāwa wajwi remigyete. Wajwi rō'ō emi xemōonāwa xarete ramō aka. Taryjpe rō'ō emi xemōonāwa wetepe imagy Apyāwa reka pe. Weyjxe ramō tanā rō'ō wajwi ixemooni axepepe. Emanyt rō'ō ykepao imagyāp Apyāwa kox ū re.

YKEPA'I XEMÕONÃWA

Ykepa'i rō'ō emi koxyxewete remimagy. Kox ū imemyrera ma'e emi xemõonãwa amagy ranō. Wetepe rō'ō Apyāwa kox ū epe ykepa'i xemõonãwa imagy. Kox ū xe rō'ō epe ykepa'i magyāra. Akoma'e xowe rō'ō emi xemõonãwa namagyj kox ū pyri. Ixemõonatee rō'ō akoma'e kox ū wi ranō. Maryn rō'ō mi akoma'e namagyj kox ū xemõonãwa ipyri. Axekwe rō'ō mi Apyāwa pinape iapa imapa'i'iwo ykepa'i magy matāta. A'e ramō emanyt ykepa'i xemõonãwa kome'oawa.

IREWEE XEMÕONÃWA

Irewee xemõonãwa emi wetepe remimagy. Koxyxewete rō'ō amagy emi irewee xemõonãwa ranō. Koxamoko rō'ō emi xemõonãwa amagy ranō. Kotataiwera re rō'ō imagyāp emi irewee xemõonãwa ranō. Axe tanā rō'ō emi xemõonãwa imagyāp tamakorāe'yma re xe. Amionie rō'ō mi emiga re axxemoona yke. A'e rē rō'ō mi imapa'i ayke ipaywyra ropi. A'e rē xowe rō'ō mi ixematororo ee. Iarōarō mi irewee xemõonãwa kox ū re. Emanyt rō'ō emi irewee xemonãwa imagyāp.

KWAXIĀRYWĀRA XEMŌONĀWA

Kotata'i rō'ō emi kwaxiārywāra xemōonāwa amagy'i. Kotata'i apa'akyao ma'e remigy rō'ō kwaxiārywāra. Imaxe kwaāmatāta py rō'ō mi ixāra gy imatamakorā amemyra gy. A'e rē xowe rō'ō mi xanypāwa ikytyki amemyra gy moonāwa ramō. Imoonirē xowe rō'ō axiwewe pityga ixaryja gy imagatyrō iryna. Iarōarō rō'ō mi apa'akyao ma'e re emi kwaxiārywāra xemōonāwa. A'era rō'ō mi pitygay emiga xe imagy amemyra gy re. Emanty rō'ō emi xemōonāwa magyāwa.

MAXIRÓPE TEOMAĀWA

Wiriaotājpe kwee aapa weteomara irekawo xemōōnaware. Awokaja kwee apyyk weporoara ramo marygato mi xanypawa imaxerekakato iapawo xemōōnawa ramo. A'era kwee awokaja ikytyki iryna xanypāwa koxamokowera gy ma'eāwa mō ixope. Marygato ekwe tenone a'egy ikytyki akwāpa awaxāāgy ipype imōōna axawo. A'eramō aoxekatoete ixope emielxaka ramo xanypāwaikytyka. Iarareo kwee xepyro watyne ranō. A'e iarareo kwee aekyj akawo xewe xete'omara maraekyjtāwa pe. Xanypāwa maxerekakatoāwe'yma Xe kwee aekyj akawo xewe. xemōōnawa kwee aekyj ranō. Emixi kwee aekyj ranō. emixi a'eramō ā ma'yra akapiywaryja tamakoramapira awai xywaypyaramoro emiwera we kwee aekyj xewe xete'omara pe. A'eramō kwee emany ate'omat maxirō iexagakata koxamokowere we.

CAPÍTULO IV: APYÃWA AWYRA APAÃWA (CONSTRUÇÃO DA CASA TAPIRAPÉ)

Kleberson lakymytywygi Tapirapé
Maria de Socorro Pimentel da Silva - orientadora

APRESENTAÇÃO

O trabalho do projeto extraescolar, quando comecei a me dedicar ao tema, na minha concepção, teve volta e revolta, porque seria um trabalho muito difícil de definir a realidade, além das pessoas não mais praticarem atualmente. Por isso a minha preocupação é não deixar esquecer tudo, mesmo que as pessoas não pratiquem, mas saber na teoria como era o passado do seu povo.

A minha pesquisa foi realizada na aldeia Myryxitáwa (Buriti), que tem aproximadamente 80 pessoas e se localiza no território Urubu-branco, município de Confresa-MT. Todas as pesquisas do projeto foram valorizadas ao saber que o contemporâneo das pessoas está avançado e multiplicando tempo anterior. Por esta razão, a educação intercultural está sendo ensinada no curso superior para que os costumes e as tradições continuem sempre na cultura.

Na minha formação com certeza mudou bastante porque através desse projeto extraescolar fui evoluindo ainda mais o meu conhecimento, fazendo pesquisas com as pessoas mais velhas da aldeia, adquirindo e relatando também para que esteja sempre disponível futuramente.

ÃWIYPÃWA

Ie a'eramo ã'awiy matat wetepe gy, iypy ramõ api agy xeropy ne xerereka xemaaxyna xema'eáwa re, tāwa xāra xemanaakat xema'eáwa katy

xemawitewo, a'ere wema'eāra kwera agy ymy wara agy ramō taj pe xemae kato xererekawo, a'ere myymygy xete'omara re xepyyrō xererekawo a'egy ranō, xanaj mi a'egy xaryja, xeramoja, xetotyra epegy. Maāpawa ramō xowe UFG parama'eāra agy wetepe xema'aranop apyāwa reka re.

PLANO

Objetivo: Iexagakata tajpe gy we marygato ka xanereka exatee aawo akawo ywaripe, i'yaokwera mawej ietyki imanawo irekawo. Ikome'owo a'egy we ma'e ramō aoxekato xanewe irekawo aoxeymyt xerexeka, iparowo irekawo xere parawykawa.

Metodologia: Axepe pe ppy ikwāxiāta ywyrapé pe weparama'e awā ramō awā pyri, a'ere ima'ewo pitywera wexemipoenowa ropi, irate'omata irekawo pitywera xema'eajpe. Iapawo te'omara mō gy we iexagakata a'e pewe iapawo maranowa iraāwo te'omara rexaka ramō gy we imaxagatowo wexewe iapawo a'ere wete'omara ikome'oawa ropi. Ikome'owo ao'i'i xe'ega pe marygato xanereka kome'oawa aixak wekawo xema'eawjpe, a'e mi xane agy naxiexak xerekawo maryn kaāwa a'e ikome'owo a'egywe.

Avaliação: Xema'eajpe iexaka pitywera marygato ixema'e te'omara apa ramō ra'e, a'e ikome'owo, ixema'e katoawa ixema'e e'yma. Axe tana kwee te'omara apa ramō aixak a'egy iraākato axema'eawa wetepe kwee imaāro ixe te'omara apaawa, te'omara kwee akome'o tajpe gy pyteri pe a'e kwee aoxekato emanyn iexaka wexemi ma'e agy.

AWYRA APAĀWA MAYPYĀWA

Xaneypy agy ro'o raka'e mi awyra apa matata axema'akwaāp xay re. Iparypy ramō ro'o raka'e mi namanaki awyra kyga ramō wara, ikyga ko'i wi akyyxewo, iko'i xe ro'o raka'e mi xay paryão re imanakipyra. Maryn ro'o raka'e mi awyra kyga mana matata imanaki xay awaho pe iaexi ramō, a'ere ro'o raka'e mi aoxekato awyra ramō nikoi'rō'o epewo xay ha ramō imanakipyra. Wetepe ro'o raka'e mi ikwarat yna awyra aymyne'yma ramō. Awyra pokó kwaā matata ro'o raka'e mi ka'a pewe ia'ygi xy'ywa re marynime

ekwe ipoko yna axawo. A'e ro'o raka'e mi ywyra ka'ā wiwe ia'yga. Naāpaixej ro'o raka'e raka'e mi ywykvara i'ywykajta ranō ipoko raka'e mi amaxa'ygypy marime ixe'ykaj ipoko axawo, i'ywykajta awyra kyga xap imajna.

Epe a'oramō ro'o raka'e mi imaypy awyra imapa'yma ia'yga ypy irekawo ipoko ipypira ranō. A'ere xowe ro'o raka'e mi imamyrō myteripewara ryjnawa m yme ekwe i'ymi axawo. Xaneypy agy ymy axema'e e'yma ro'o raka'e mi ikwaāwi myme ywyrā ryinawa akwapa ywyrāja poko re, myme iatot ot axaee a'epē ro'o raka'e mi i'atyka myteripewara. Imapa'ypawire xowe ro'o raka'e mi ikwari ixarakyga ee ywira pe, a'ere iwyraāpa irekawo xetywaka pe. Iwyraā pawire xowe ro'o raka'e mi a'ere apiryma re xe yj imanaka rearoāwa ramō. Namanakapy ro'o raka'e mi ipira ramō wara ee, aixakapy ro'o raka'e mi irekawo xāy myme ekwe aoxekato imanakawa axawo axema'akwaāpa ee ranō. Epe ro'o raka'e mi ia xāy wawaho ramō a'e ramō ro'o raka'e mi imanaki aawo ipira ramō wara ka'ā, pinawa ne. Irota tajpe ikaākawo ypy mi irekawo aty e'yma ramō we. A'ere iopita xe irekawo maāpawa ramō, epexe mi a'e ramō mi awyra re te'omaāwa.

YMY AWYRA APAĀWA

Awyra apa matata ro'o raka'e mi ymy xyre imamyrō aāwo ka'āonipe ywyrā, exana mi raka'e a'egy retyma apaāwa ywyrāja,ywyrā pytyga, tamexo'ywa,pinanywa emiwemiwera eramō mi akwāp ka'ā ete ropi xe. Iypy ramō ro'o raka'e mi ywyrā ypy imamyrō awyra maypy matata, maryn raka'e mi imamyrō aāwo emiwera manaa matata a'e pexe, a'ewi raka'e mi irapari irota tajpe. A'ere imagegewo irota imoapa, werot raka'e mi ywira ikwakwaāwa ramō. Axewe ikwata imaina ima'awoxewo.

A'ere xowe raka'e mi iwyraāwi xetywaka pe ranō iapapawa ramō imanaki pinawa irota ipira ramō. Iapytepykawa ramō wara ro'o raka'e mi ywyra ipooja ma'e amot imanaka, tamexo'ywa, kwapiranywa ranō. Awyra ramō wara ywyra ro'o namanakixe gy ranō amamyrō ro'o awe ma'e iymynapy'a e'yma ma'e ro'o raka'e imanakap awyra kyga ramō wara.

Ipypira xowe ro'o raka'e mi amatowoho axexap imamoko ranō, akypy xowe ro'o raka'e mi amawak imajna pinawa, ka'ā pe ranō.

Maryn ro'o raka'e mi xane ypy agy iraā maxepe xay awyra apawo, mawej'i'i iapawo irekawo. A'ere xowe ro'o raka'e mi ipira xe ima'yāo irekawo iymyna xaāxaāp akawo ipype akwarara ramō akawo ranō. Akwapoko ro'o raka'e mi akwarakwarara ramō.

YWARIPE AWYRA REXAKA

Awyra ywariipa pe tajpe kare exatee aawo ymy warera xawie e'yma mi kare xyre agy wetyma iapa akwāpa aetyk imanawo irekawo awyra ym y warera rexaka iapawo mi maira retyma rexakimō xe iapawo mi imoapa. Awyra a'e ramō kare ywaripe iapa matata ka'ā wi mi imori gy wetyma re ikyga, xetywaka, ipira ramō wara epewera xe, a'ewi tana akypy, waipy piypawa maira wi xe ro'o kare irori ipyyka, ixarakyga ramō wara mi iapa akata maira we imaxaraxarakakata emi maira pa pypiāra ywyrā manakawape iwepywo mi a'ega iapkata axewe ranō. Ywaripe a'e ramō ro'o kare ietyki xaneretyma rexākete ymyni marygato raka'e mi ixeapa akwapa awyra, mawej iwexateewo iamanawo irekawo, tenone tana ekwe awā retyma mō natywi ekwe xane tawaxara remiapa xawie.

Xanajmi kare ywaripe amowera imaypy imanawo takypy imapa'yma emi maira remiāpa pe, iapae'yma mi akajnano xaneremi apa ete'i ropi. Kare ro'o mi ywaripe iexakete ma'e niymynapy'aj a'epē xe kare iapa matari

wetyma, ma'era ta'e iekyki imanawo irekawo takypy apaāwa, ymy raka'e mi wetyma imaākypy akwapa pinawā rawa pe, a'ere xoxoka pe, ietyka epewera kare ywaripe maira remiapa re. Ippyka mi irota maira wi xe wetyma rakypy ramō, a'e tana ro'o niymynap'yaj yna a'egywe. Emanyn xepe ekwe a'e ramō ia akawo axeetyka apyāwa remiapa ete'i. Xanaj mi kare awyra rowajpy we mi ipiywi maira retyma rowajpy xawie imoapa, akyyxewo ro'o mi awyra rowajpy ko'i wi emanyn iapa axewe rano. A'e tana ro'o axepeit tanemejxe ixowi iky'ā axawo iapa kare emany imoapa.

EXATEE ETEĀWA

Wetepe tajpe kare ixeowi aawo akawo maira retyma rexakimo wara, naakypyj kare pinawa pe, xoxoka pe rano, akypy a'eramo mi kare akwapa emi maira remiapa pe, takypy ramo wara. Namori ywaripe kare awyra re imama'e kā'ā wi. Axekwe mi kare gy iixerayrō wetyma apaāwa re, iypy ramo raka'e mi wetepe kā'ā ikwawi xane ywypypiara ramō, ywaripe tana mi mō ikwawi, a'era ro'o ke mi emanyn gy awyra apa matata namori kare kā'ā wi wara wetyma re. Ma'era ta'e emanyn ywaripe natywi xanewe awyra re axemagy ma'e, maira xane ywy pe ota wetepe ietyki xane kā'āona mywi mi xane apyāwa ramo ximot awyra apa matata. Ywaripe a'eramo mi kare xane pyri ywyrapē pexe ma'e apa matata, xanaj mi xiexak kare awyra apaāwa

ywaripe, naximorixej xerexetyma re imama'e ramō wara. Emanyn a'eramo ximana irekawo maira rekajmo xerexeka.

MARYGĀTO IAPA AKWAPA

Axekwe a'eramo kare ikwawi iapawo xyre agy wetyma maira retyma apaawi mo, ipyyka imama'e ee wara ywyrapo pe xe ate'omaāwa repykwna re. Xanaj mi ywaripe wetepe ikwawi ate'omara ma'e agy, aparama'e ma'e agy, mama'e ay re ate'omara ma'e agy rano. Epegy a'eramo mi kare amoap wetyma iwexa tee wo. Xane xerexetyma apawo a'eramo pane ximot awyra mama'e, ikyga, ipira emiwera ka'a wi xe, a'ere xowe kare emany e'yp xipyy akypy, imogawa, xipiwyakat kare awyra rowajpy, imagatyro mi wajpy rano, emany a'eramo mi kare awyra rexaka ikwawi ywyripe wetepe iyryki awyra rexaka ymy wara wi.

ANEXO

Relatório

Dia 20 de novembro de 2011, iniciei a minha pesquisa sobre o projeto extraescolar, às 12:00 horas, na casa da minha tia. Entrevistei o meu avô, pois ele é uma pessoa de idade e experiente, que tem conhecimento do povo Apyáwa (Tapirapé). Ele tem idade de 70 anos e é morador da aldeia Tapi’itawa (Urubu-branco), que está localizada no município de Confresa-MT.

Nesse dia, pesquisei duas pessoas, anciões que tem conhecimento sobre construção de casa. São eles: Iapire’i Tapirapé, de 70 anos e Mareapawygi Tapirapé, de 86 anos de idade, moradores da aldeia Tapi’itawa. Aprendi pelos conhecimentos deles, que me contaram sobre casa, como ela é construída e como era o modelo, aliás também foram escolhidas essas duas pessoas porque eles presenciaram o momento muito antes da dinâmica dentro na comunidade indígena do nosso povo Tapirapé.

Durante a minha pesquisa correu tudo bem, não teve complicações e dificuldades porque esse senhor me ajudou bastante, me contou tudo que ele sabia por isso o meu trabalho ficou registrado através do saber e conhecimento dele e além de registrar todas as informações, eu como pesquisador, aprendi muita coisa que pessoas mais velhas não contam para gerações novas.

E depois da pesquisa e entrevista eu pensei em comunicar para comunidade da aldeia onde eu moro aldeia Myryxitawa (Buriti). Esse dia eu aproveitei quando toda família juntou na casa da mãe e foi um debate muito bom e me fez pensar ainda mais e foi assim que finalizei a minha pesquisa sobre meu trabalho.

Relatório

Dia 21 de maio de 2011 às 17:00 horas da tarde eu fui para aldeia Tapi'itawa(Urubu-branco) aldeia Myryxitawa (Buriti) que fica aproximadamente 5 Km de distância do outro, mas fica no mesmo território, localizado no município de Confresa- MT. Como fica um pouco distante precisei de transporte para chegar e fazer a minha pesquisa sobre projeto extraescolar que eu escolhi “construção de casa tradicional apyáwa(tapirapé)”.

Nesse dia pesquisei duas pessoas anciões que tem conhecimento sobre construção de casa, Iapire'i Tapirapé com 70 anos e Mareapawygí Tapirapé de 86 anos de idade, moradores da aldeia Tapi'itawa, através dos conhecimentos deles que me contaram sobre casa e como ela é construída e como era o modelo, aliás também foram escolhidas essas duas pessoas porque eles presenciaram o momento muito antes da dinâmica dentro na comunidade indígena do nosso povo tapirapé.

Relatório

Dia 23 de abril de 2012, iniciei minha pesquisa do projeto extraescolar, na aldeia myryxi (Buriti), às 16:00 horas da tarde, com o senhor Kaxanapio Tapirapé, de 45 anos de idade na casa dele. E essa aldeia está localizada no território Urubu-branco município de Confresa-MT. Durante a minha entrevista foi relatado sem nenhuma dificuldade porque a pessoa que foi escolhido demonstra uma capacidade de gentileza que me ajudou bastante para relatar o meu trabalho do projeto.

Além da pesquisa, desenvolvi o meu plano de aula para compartilhar o meu conhecimento com os alunos, levando o relato planejado e também quis saber a concepção de cada um, como pensam e observam, no tempo deles, o que eles veem de diferente ou se nunca mudou nada. Assim nossas aulas foram terminadas só na sala de aula. Pretendemos agora mostrar para comunidade o que o curso está ensinando na licenciatura intercultural para os professores indígenas, fazer um trabalho coletivo para desenvolver ainda mais a minha pesquisa.

Relatório

Dia 14 de dezembro de 2012, na aldeia Tapi’itawa (Urubu-branco), que está localizada no município de Confresa –MT, foi realizado o meu Relatório do extraescolar. Na minha pesquisa sempre procurei a pessoa com mais idade para conhecer e relatar todos que serão contados pela pessoa e assim fui buscar com meu avô morador da aldeia Tapi’itawa (urubu branco). Ele me contou uma observação que o deixa muito preocupado: a dinâmica que está acontecendo de modo mais elevado, do jeito do não índio, principalmente na aldeia que está morando. Ele até fez algumas comparações do tempo dele, de quando mais jovem, porque antes a forma que o povo apyāwa (Tapirapé) fazia a casa era muito diferente de hoje, tudo era à base da força da pessoa e hoje só depende do recurso financeiro para fazer uma casa.

Uma coisa ressaltada na palavra dele também é que os materiais utilizados para fazer uma casa já não se encontram no território Urubu-Branco, porque os brancos desmataram para formar pasto e criar gado. Mas a mudança foi muito maior que antes, por isso, pode ser que ajude mais a sociedade do povo Apyāwa.

Uma coisa ressaltada na palavra dele também que os materiais utilizados para fazer uma casa já não se encontram no território Urubu-Branco, por causa que os brancos desmataram para formar pasto e criar gado. Mas a mudança teve muito maior que antes por isso pode ser que ajuda mais rápido na sociedade do povo Apyāwa.

Relatório

Dia 06 de maio de 2013 na aldeia Myryxitáwa (Buriti) que está localizado no território Urubu-branco no município de Confresa-MT, realizei meu trabalho do extraescolar junto com os alunos e a comunidade. Quando apresentei meu trabalho também realizei o relatório do projeto porque achei que seria fácil documentar durante apresentação para não esquecer o fato daquele dia.

Antes de mostrar o meu trabalho procurei pessoas mais velhas da aldeia para me informar bem das dificuldades, e depois convidei as pessoas da aldeia, mas achei muito difícil, porque não chegaram todos da aldeia, mas só algumas pessoas, os alunos já estavam todos presentes, por ser realizado na escola. Assim meu trabalho terminou com desafio e muita dedicação.

CAPÍTULO V: AÕ WIRBI WIRBILE RAMYHÝRE

Kleber Kaxiwera Karajá

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

DEÀLÀNA

Txiòtoètukè Waha, Nadi boho, waháwyw tule, riwaralòinyrènyre tyyrti-ò, tkièmy tyyrtile wiji awityhymy iny-di rýira-ki. Tai kièxe sôèmy turèny reàlärèri.

Kaa hèka tyyrtinahaký sôèmy iny rayky ritxuamyhýre aôwiwi-ò. Ijõmysý areàlákre tyyrtidýýdu mahádu (Maria do Socorro, Lorena, Kênia), tai knyhè butumy turèny areàlákre. Tasý ijõmy areàlákre, matuari mahádu, sènadu mahádu, riwawiòhènanyre, waaõmysýdýýna widýýki, kiè, rexihùra warybè txiòtòètukè.

APRESENTAÇÃO

O meu trabalho sobre o projeto extraescolar foi realizado na aldeia Hawalorá. Aldeia Hawalorá está localizada ao norte do Mato Grosso, Município de Santa Terezinha- MT. O tema que escolhi é o ciclo da vida do povo Iny. Esse ciclo está esquecido pelos Iny, por isso que eu escolhi este tema para eu fortalecer na escrita na escola, para os alunos (as) lerem esse conhecimento, e a comunidade, porque a minha preocupação é evitar que os Iny percam seus saberes.

O projeto extraescolar ajudou muito no conhecimento e saberes do povo Iny que está sendo extinto. Este projeto me ajudou bastante a revitalizar este conhecimento. O projeto extraescolar também ampliou o meu conhecimento sobre a diversidade e a sustentabilidade do povo Iny. Este conhecimento que eu adquiri vai multiplicar.

Na minha concepção o projeto extraescolar é um caminho para nós professores, para que nós possamos garantir o conhecimento do nosso povo, porque o projeto extraescolar foi elaborado juntamente com a comunidade, a escola e os alunos (as) que participaram desta elaboração de projeto extraescolar.

AÕ WIRBI WIRBILE (CICLO DA VIDA DO POVO INY)

Uladu rèamyhýreu ranidýýmyhýre tohoua-my. Irahudi tahè rýbidu-my, tiradu- my, riradu-my, kiè, ranidýýmyhýre uladu. Uladu naummynymyhýdeu, ini nawitxiramyhýde, weryry-my, weryryhyký-my, jyrè-my, bòdu-my, weryrybò tmyra, weryrybò rarùna-my, ijoityhy tmyra-my, ijoityhy rarùna-my, matuari tyy tmyra-my, maturi rarùna-my.

Juhu iny ūnyra-my rasýnymy rýiramyhý, kaki ibutumy rýire, matuari, ijoityhy hetxina, ijoityhy tmyra, weryrybò, bòdu, jyrè. Rexibutunyre ijoinaki ijasò heto-ki kiè. Kaò hèka hâwyy, weryry, ralòõmyhýre brèbunareki, hâwyy ralòkèki wdèna-my, rèlekè, weryry tasý jyrè-my ralòkè, tai hèka brèbunare kiè.

WERYRY

Kaa hèka weryry rare, weryry hèka raõmyhýre ijasò heto-ò, weryry hèka iywidýymy ralòõmyhýre.

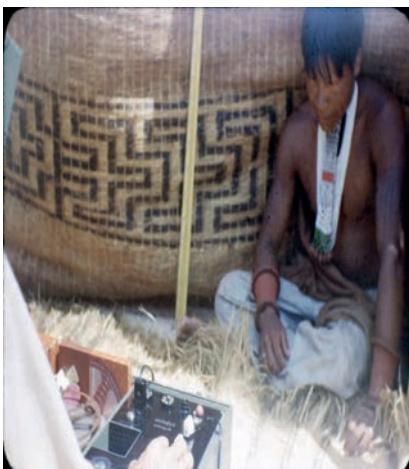

WERYRY

Kaa weryryhyký hèka raywidýýmyhýre jyrè-my ralokremy. Ijó tasý weryry rare, iwyra-ò rèhemnykreuhykýle ralokre jyrè-my kiè.

IJOITYHY

Weryrybò hèka hâwyy-my doimyhýdeu ixawimyhýde weryrybò-rbi, ranidýýmyhýre ijoityhy tmyra-my, nariòrènemyhýdeu tasý, ixawimyhýde ijoityhy tmyra-rbi, iriòrè ni-di tahè ranidýýmyhýre.

WERYRYBÒ IJOITYHY TMYRA

Weryrybò hâwyy-my roiwna ixawimyhýre, weryrybò-rbi. Rariòrènemyhýreu tahè iriòrè ni-my ranidýýmyhýre.

MATUARI

Ijoityhy-rbi tahè ilabiè-my dunymyhýde, ini-my tamy irà-rbi ixawimyhýde, iriokorè ni-my tahè tamy rarybèemyhýre, iriokorè rasòèemyhýreu ýreu tahè matuari rarùna-my relèemyhýre.

MATUARI

Iriòrè nariòrènemyhýdeu tahè nanidýýmyhýde, iriokorè ni-my. Ixawimyhýde, iriòrè ni-dimy raninimyhýre. Matuari-ki tasý iriokorè ni-my ranidýýmyhýre.

INY RÙRÙMYHÝRE BDÈDÝÝNANA

Juhu iny rùrùmy rýíramyhý, itxèò wira-ò ridèmyhýre.

Juhu mahádu wabdè, itxèò wiwabdè-ò ridèmyhýre, rauninyhèny lau.

WABDÈ

Juhu hèka kiamy iny rŷiramyhŷ, witi ritamy rihynymyhyre watxiwiro-ò.

ULADU TI, IUMY TI

Juhu hèka rbùti ywimi rahydŷŷmyhyre, wiji tahè ixâwire wirbù-ti hydŷŷ, wiji sŷ moô watxiwi riwinyõmyhyre. Kawsè hèka juhu mahâdu rŷiramyhŷ, inatâhâhâkýlemy wii rityhynymy rŷiramyhŷ.

WABDÈ

Kaa tahè wijina mahâdu wabdè rare, itxèò ridèôhykylemy rŷira, urile hèka wirbù-di risinymyhyre.

WABDÈ

Wijina mahādu wabdè, watxiwi wabdèramy ti hyna rŷira ijōōre. Rixiwènykè aōkō tawabdè, tai hèka iworsŷ uritrèlemy rŷira.

IJADÒMA

Ijadòma hèka txu-my ijasò brò-ò rèsèmyhŷre tu dile, wytèsè tule rèsèmyhŷre ijasò brò- ò.

Ijadòma hèka rèsèmyhŷre, ru - my tasŷ ruètyale ijadòma rèsèmyhŷre, irahudi tahè uladusè, wytè sè, sènadu rèsèmyhŷre.

IJADÒMA IJASÒ

Ijadòma, Ijasò-Wna, widi rèsèrènyrèri txu-my. Ijasò hèka rarŷñyrèri, tadòriòrè-di tatbòriòrè-di, tai hèka rèsèrèri txu-my, ijasò hèka inatxire, ibrò ldu tule inatxire ixèdu.

JYRÈ

Kaa hèka jyrè rare, tii hèka iradè rexihumy rasymyhŷre, ira werurà-my rèlèmyhŷre. Iyri tasŷ ilbyhykýmyhŷre.

JYRÈ TMYRA

Jyrè hèka dèòdù rare, ranidŷŷmyh ūre ijo wetxu-my, jyrè hèka dèòdù-my, rèakökèki itàlà tèrèkè, tai hèka dèòdu-my rekoamyhŷrènyre.

WERYRYBÒ

Kaa hèka weryrybò rare, iyri iwitxirare, bòdu yri-rbi, weryrybò hèka ywimy raywidŷŷmyhŷre, dexi, wlairi, wou dexi, dohoruè, myrani, raheto, kaa hèka weryrybò ixiywídŷŷna rare.

WERYRYBÒ RARUNA

Weryrybò raruna hèka kawsèmy rayrimyhŷre, iwitxiramy rayrimyhŷre, bòdu-rbi.

BÒDU

Kaa bòdu rare, ixawira jyrè-rbi, bòdu hèka iyri iwitxirare jyrè yri rbi, jyrè hèka yri lbyhykýlemy rayrimyhŷre, bòdu tasý rtirtismosmo-my rartidýýmyhŷre, iruè weraru lby-my ralbydýýmyhŷre.

BÒDU RARUNA BÒDU TMYRA

Kawsèmy hèka bòdu rawidýýmyhýre, tasý rayridýýmyhýre iwitxirare bòdu yri, weryrybò-rbi, kaa bòdu-ô hèka rexiywiny my rýirèri, ijô tasý urile rayrimy rýirèri.

TOHOUÃ

Juhu uladu rèamyhýre, tohouã-my ranidýýmyhýre, irahudi tahè ilahi ini tamy didèemyhýde, tahè ixawimyhýde tohouã-my tamy rybè-rbi.

TOHUÃ

RÝBIDU

Kaa hèka rýbidu rare, irahudi tasý ixawimyhýre rýbidu-rbi, dèuròmyhýde tiradumysý nanidýýmyhýde, tiradu rbi tasý, riradumysý nanidýýmyhýde, kaa hèka aôtxile uladu-ô tùù ranidýýkè. Irahudi tahè weryry rawna, dè hirari rawna tasý iwitxiramy ranidýýmyhýre. Weryry, weryryhýký, hirari, hirarihiký. Weryryhyký hèka iòhò iòhòmy jyrè-ò, hirarihiký tasý iòhò iòhòmy ijadòma-ò.

RŶBIDU TMYRA, HIRARI

RIRADU TMYRA

WERYRY

WERYRYHYKÝ

Kaa weryryhýký, hèka ralokremy ratxirènyrèri jyrè-my, ralokre-my hèka ratxirènyrèri, tai hèka taradèrèny rinihikýdýñyrènyrèri.

HIRARIHIKÝ

HIRARIHIKÝ IJADÒMA IÖHÖHÖKÝ

Kaa hèka hirarihiký rare, iòhòlemy ijadòma-my runykre iòhòtyhylemy.

IJADÒMA TMYRA

IJADÒMA

Kaa hèka ijadòma rare, ihābu ijōōlemy ratxirèri. Wiji hèka kawsèmy ijadòma rexiywinymyhýre, juhxè ijadòma rexiywinymyhýre deobutè, dexi, ixiura, bdina, owoji, tari, waòrny kiè.

IJADÒMA HETXINA

IJADÒMA

Iny ijadòma hèka kawsèmy rýira, wiji hèka rarooréhènydi roimyhýre, wiji hèka tyyrti-my rôhôtinymy rýira. Juhu rýiramyhý tahè ihoómy rýira tyyrti, tai hèka ijómy tôhôtiyrèna, tai hèka riwinymy rýira byyrè, deobutè, dèxi, wètaana.

KAWSÈMY HÈKA RAMYHÝRE

Kawsèmy hèka ramyhýre iny bdèdýñana, wirbi wirbile ramyhýre, juhu hèka riòrarunymyhýre. Tohoua rbi tahè ramyhýre, rehèmnymyhýre matuari-ò. Tai hèka rëwinyre timybo iny bdèdýñana ramyhýremy, roikremy tyyrti-ò rùsahènylau, wiji dori weu bdèdýñana ledi rýikèmy, wiji hèka rexihumy namyhýde, tai hèka sôèmy rahôtiyrèmyhýre.

IJASÒ HÀRI

Kawsèna hèka rexihumy namyhýde, aôhèki kawsèmy iny riwinymyhýre, wiji hèka hari bdèdýñana rexihumy rýira.

Weryry ixiywídýña, hèka iwitxiramy raywidýmyhýre, weryry hèka riuhèmyhýre dexi, deobutè, dòru, latenira, hirari tasý tule iwitxirare ixiywídýña, hirari hèka riuhèmyhýre uèju bëdòsi-di, wètaana lby, lòri lòri, weryrybò tasý ixiywídýña iwitxirare, weryrybò hèka riuhèmyhýre, raheto, dohoruè, ijorti wètaana. Ijadòma ixiywídýña tasý iwitxirare riuhèmyhýre tùù, nohôsa, rasi, watxiwi yrè. Yri tasý weryry yri iwitxirare, hirari yri tasý iwitxirare, weryrybò yri tasý iwitxirare, ijadòma yri tasý iwitxirare. Kawsèmy knyhè aõ, aõ, wirbi wirbi ramyhýre iny bdèdýñana. Wiji tahè butumy wimy rauri uri-my rýira, weu bdèdýñana-wna.

INY IXIYWIDÝÑA

WERYRY IXIYWIDÝÝNA, IJADÒMA WNA

HIRARI

HIRARI IXIYWIDÝÝNA, WERYRY WNA

WERYRYBÒ

WERYRYBÒ IXIYWIDÝÝNA

IJADÒMA

IJADÒMA IXIYWIDÝÝNA

Kaaki tahè butumy wimy rauriurimyhýre, iny ixiywidýýna, weu ixiywidýýna wna wimy raurimyhýre. Tai hèka reninira, aô wirbilè ramyhýremy.

KAA HEKA

KAA HEKA WIMY RAURIRA

IJOITYHY MAHADU

IJOITYHY MAHÁDU IXIYDÝÝNA

KAA HÈKA TÙÙ IJYYNA

Juhu hèka iny ixiywidýñanalèmy raraykynymy rýiramyhý, ibutumy aôbo iny riuhèmy rýiramyhý ributunymy, idi tariòrè riywinykremy, juhu hèka aônaõna rýiramyhý aôtyhy hèka rare.

Wiji bdèmy rexihumy namyhýde ixiywidýý, tai hèka iny sohoji sohoji, rarurunymy rýira taijoi-di, rùsahènylaú, rybè, ijyy, wiu, rti, deobutèdýý, jyrè olò, hârùbdè, inarèhè, latxidýý, òmaruràdýý. Wiji hèka weu bdèdýñana ralòmy iny dèè rýira, tai hèka iny tabdèdýñana riatykrelemy namyhýde.

Tai hèka, mobo tyyrtidýðumy rýira mahâdu sôèmy rôhôtiyrèmy rýira, kièmy weu bdèdýñanalè riuhèraki, weu byrèna, weu tewè, weu dèbôna myawa, weu rybèna irèhè-ò widèè rarybekremy, weu wiu-ole roholamy rýira, ijasò wiu-òta roholaómy rýira, awityhymy weu kia wiu-ò roholamy. Ixawikè dohotamy, tahè kawsèmy tyyrtidýðu mahâdu riwinymy bdèdýñana namyhýde, tai hèka tyyrtidýðu mahâdu ritèòsinymyhýkè.

Aôna binabina, tyyrtidu mahâdu dèè, ixâwikè dohotamy, weu aônaõna uhè, awi hèka rare, weu aônaõna uhè tahè iny rirati rahòrèmyhýre ibdèdýñana rbi, irybè rbi, ixè rbi, irsýna rsýna rbi, weu aônaõna hèka irùrùtèrere, tai hèka iny bdèdýñana, rayjamy namyhýde, tai hèka sôèmy rkarùrùnyrènykè rexihukòkèmy iny bdèdýñana iny ibutumy iny bdèdýñanarèny rexihukre, rùrùkre. Rùrùkélau tahè iny boho iny riòrè boho-ò rkarybèmyhýrènykè iny hetorèny-ki, riatykòkèmy iny ixiywidýñana, aôhè aôu aôu riuhèkèmy ixiywidýñana. Kièmy iny boho tby-my, isè-my, rybèwi rkiwahinyrènykre- my iny riòrè boho-ò, idi rôhôtinyrènykremy, irahudi tii boho rarybekremy tariòrè boho-ò, idi iriòrè boho sý tariòrè boho-ò rarybekremy, kiè kaki rèhura warybè. Tiutxumy iny rybèrèny rexihukre.

IJASO

Ijasò tmyra hèka ijôdire ibròtyrèdýðu, ijasò hèka sôèmy rsýna ritèlòlòinymyhýre, ijasò hèka iny dèè aôtyhy rare, brèbuna rare. Ijasò heka sôèmy aônaõna-di ixiki idi ratxirèri.

IJASO TMYRA

RSŶNA

UTURA, ÔTUNI, URI

IJASO TMYRA BRÒTYRÈDÝÝDU MAHÃDU

BRÒTYRÈ

HÀRI HÈKA RIÒSÙHÒMYHÝRE IJASO TMYRA

IJASO TMYRA ÒSÙRÒNA

IJASO TMYRA RIUKÒMYHÝRE, WERYRY RAYWIRÈRI JYRÈ-MY

IJASO TMYRA RIUKORÈRI WERYRY

TAI HÈKA INY IBUTUMY RABDÈSAMYHÝRE

TAI TAHÈ IBUTUMY RAYRI MYHÝRE

TAI HÈKA WERYRYBÒ MAHÃDU, ISÈ RIYWINYMYHÝRE

WERYRYBÒ MAHÃDU, RÝIRE IXIYWIDÝÝNADI-MY

ULADU SMO SMO, TULE REXIYWINYMYHÝRE

WERYRY, HIRARI

**IJADÒMA HEKA REXIYWINYMYHÝRE RESEKREMY
IJASÒ BRÒ-Ò, TAI HÈKA ISÈ RIYWINYMYHÝRE.**

IJADÒMA

CAPÍTULO VI: USOS TRADICIONAIS DOS OBJETOS DOS POVOS INY

Guido Hiwe Karajá

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

INY TAUHÈ-MY RIWINYMYHÝRE AÖNANA

APRESENTAÇÃO

O meu tema contextual do Projeto Extraescolar é “Uso dos objetos tradicionais do povo Iny”. Escolhi esse tema para trabalhar e pesquisar, porque cada vez mais os povos Iny estão deixando e substituindo os seus próprios objetos para os objetos dos não indígenas. Os objetos pesquisados foram waxiwahatè (arco), wyhy (flecha), bëhyra, butxi (pote), watxiwi (panela), Bse (tigela ou prato), hâwò (canoas), narihi (remo), byyrè (esteira),

tùù (tanga), tōnori (lança), òhòtè (burdona), hão (pilão de mão), owo (pilão), tari (óleo de tucum), òri (abanador), sihò (pente), orixá (banco), òrana (ralador), dexi e deobutè. A pesquisa foi realizada na aldeia Macaúba, localizada na ilha do Bananal pertencente ao município de Lagoa da Confusão-TO. A população é de aproximadamente 380 habitantes. Os anciãos entrevistados foram Roberto Beinare Karajá, Celina Kosi Karajá, Félix Wahua Karajá, Ibure Karajá, Daniel Weidehe Karajá, Joana Ereheru Karajá e Moare Karajá. Todas as pesquisas foram levadas para as oficinas que foram realizadas entre a comunidade local. O projeto extraescolar também me ajudou a pensar e descrever os objetos no livro com suas histórias, suas fotos para que as novas gerações possam observar, estudar e entender a confecção e a utilização dos objetos pesquisados. Através da pesquisa do projeto aprendi muitas coisas da nossa cultura e contribuiu com meu trabalho na sala de aula. O projeto extraescolar ajuda a atualizar e revitalizar a cultura do povo Iny.

DEÀLÀNA

Txiótòetukè, juhutyhy wahāwaldu waijoirèny-my areàlakre tki mahādu watarasadure tyyrtidýýdu-my taiki kawsè ratyyrtinymyhýre. Ihewo-my ijoí-di rurudu mahādu, Maria do Socorro, Lorena tule èrydýýdu mahādu ibutu-my tyyrtinaháký mahādu. Tii mahādu rarurunyre iny mahādu, ixýju mahādu-di ratyyrtinykre-my tyyrtinaháký-ò. Wiji tahè natyyrtinymyhýdènyde iòrarurèny-ki. Irbi tyyrtinaháký wedu mahādu, tki boho rèòbyrènyre wawèdurèny mahādu rybèò, ixitòèdýýnaò. Ibutu-my reàlärèri mobo ruru wadèè riwahinyre mahādu-my, txiótòetukè.

DÝÝRAXI INY UMY MAHĀDU-Ò

BEINARE INY HÃBU

Beinare Karajá Heryri Hāwā ldu, rëtyýraxinyre inataō aômydýýnamy hábu tauhémì riwinymyhýremy, bëhyra, waxiwahatè, wyhy. Juhu bëhyra-my wako relyyre. Bëhyra hèka inatxire ijõ hèka nobò no iti yra-my rëlèmyhýre,

ti hèka hābu riuhèmyhýre rahudi ixbyle taheto-ò riyrbunymyhýre, tiubo hèka retbymyhýre.

Ijó hèka èlè èlè bèhyra rare sohojile hèka hābu riuhèmyhýre. Riuhè rahu-di tahè idi rehumyhýre. Nobò ara, umyò ara hèka tùù rèlemyhýre. Bèhyra hèka aô utxiè wdyna rare aõi, hèè, tule hèka utura, òtuni idi rawymyhýre áhu-rbi, kiè bèhyra-my ijyy.

Irbi tasý waxiwahatè-my relyyre. Waxiwahatè-my òwòru aõtxile rèlèomyhýre hòròtò-ò hyyle tûù rèlemyhýre. Irbi tasý wyhy-my rèlyyre. Wyhy-my hèka btòrè rèlemyhýre, wiji hèka wyhyhyký smo dori wyhy-my dèlèmyhýde. Utura rbuna-my hèka wyhy rèlemyhýre hèdèò-di raunidýñymyhýde, iháju tarki iròdu ti-di rèlemyhýre. Ijataò wdènamy tarki byri-di raunidýñymyhýre. Iròdu rbuna hèka bòrò hè iháju-my rèlemyhýre tule rki byri imabsèdýýmy rèlemyhýre. Wiji hèka hābu mahádu may-my womati-my txurà-my diwinymyhýde. Waxiwahatè hèka wyhy irawyò rare kiè ijyy.

KÒSI - INY HÃWYY

Hãwyy aõmysýdýñamy tasý Kòsi, Imahiki-wna retýýraxinyre, butxi, hèrana, Bsè ijõre. Butxi-my wiwsèhyy relyyrènyre. Butxi-my sùù rèlemyhýre ádina-di, mawysi-di aótxile tidibo rauridýýmyhýre. Rèlemy rahudi hèka rasómyhýre, teriòtyy rki isôna-ki awityhyre. Butxi hèka bë hyna rare monamy iny tamy rihynymyhýre.

Irbi tasý hèrana-my relyyre. Hèrana-my rki tule sùù rèlemyhýre. Tule hèka ádina mawysi-di rauridýýmyhýre butxi wsele hèka rasómyhýre. Ibutumy hèka idi hawyy rsýna riheranymyhýre utura, iròdu dè, mai, òtèruti ibutumy. Kiè Tule Kosi bsè-my relyyre. Bsè hèka tule sùù tùù rèlemyhýre. Tule rasómyhýre hèòty-di. Lòsèna hèka bsè rare ibutumy Iny rsýna tamy rihynymyhýre.

HÃWÒ-MY IJYY

Hawò-my hèka tériò raradòò, òlyoni rèlemyhýre, tahè tériò tu ijèdutyhyre. Tériò hèka teà-my aõnityhymy rýim yhýre. Hâbu hawò riwinykremy hèka juhutyhy tériò-ò riòròmyhýre. Riòròmy rahudi tahè tôra riòròmyhýre. Tôra riòrò-di soo riwemyhýre, irbi tahè diòbiranymyhýde,

iòradýy rahudi soo risómyhýre òwòru smo-di. Irbi tahè rawèbyjyhèmyhýre, rawèbyjyhè rahu-di hèka toti raòròmyhýre ihtxi-rbi rexihukremy. Iwdè ibrèydýy ibutumy rexihu-di hèka rasómyhýre soo, iwè ibutumy, isôna-ki hèka nobò smo rbu, horeru rbu áwire. Raháydýymy rasómyhýre, iháyna-ki hâute smo awityhyre. Irbi tahè béra-ò rèsèmyhýre, bero-di iny idi rakremy.

NARIHI-MY IJYY

Narihi-my rèlèmyhýre narihiò, urèno-ò òlyoni ò beijarèò, horenityò. Tahè narihiò tùù rèlètyhymyhýre. Narihiò hèka bjiu-my aõnityhymy rýimyhýre. Hâbu hèka narihi-ò riòròmyhýre, riòròmy rahudi tahè ritxuatxuamyhýre womadi. Txuratxura rahudi hèka riwinymyhýre mayrèhè-di, tahè iwidýy rexihumyhyre. Narihi hèka hâwò rawyò rare, hâwò-di iny idi rowonymyhýre.

ÈTÈHŌ TYY BYRÈ-MY IJYY

Byyrè-my hèka ètèhō no rèlemyhŷre. Hâbu, hâwyy myle hèka ètèhō-no riòròmyhŷre. Tahè hâwyy ritôsônymyhyre, riykamyhŷre, txutôtèè-ò iy, ityy rihâwimyhŷre. Rarbu wi wi-di hèka hâwyy byrè-my riwinymyhyre. Byyrè hèka týhina-my, ryna-my byrèna-my, wèsirahana-my rèlemyhŷre. Byyrè widyŷ hèka isira rare, wawiò-txu bdè-my hâwyy idi riwymyhyre iwidyŷ rahukremy.

TÙÙ IJYY

Hâbuòdè ò hèka iny riòròmyhŷre, tahè hâwyy ityy ribyjyhêmyhŷre. Ibyjyhê rahudi hèka idè ritamyhŷre tahè rihâtemyhŷre òwòru tyrè-ò mayrèhè htýti-di, mayrabu htýti-di aôbo aôtxile. Irbi tahè râhâwinymyhyre txu tôtèè-ò rarbukremy. Tùù hèka hâwyy riuhêmyhŷre, idi rexitunymyhyre.

TŌNORI

Tōnori hèka dèbôna rare. Hâbu tèbònamy riwinymyhýre txuràdi-my, ibedòsidi- my hèka rèlemyhýre. Tōnori-my hòròtò ò rèlemyhýre iròdu hàri hâbu tōnori-di rirbunymyhýre. Tōnori hèka hâbu widýyna rare.

ÒHÒTÈ

Òhòtè hèka dèbôna rare. Òwòru tyhy tyhyhyký rawoni hèka tùù hâbu riwinymyhýre, uèmnyò rawoni, ásidèriò rawoni. Aótxile iròdu òhòte-di hâbu rirbunymyhýre. Òhòtè hèka hâbu iwidýydure.

OWO

Owo hèka hâbu widýyna rare, rma-ò tùù sôwètyhymy rèlemyhýre. Hètyy-di hèka soo riwèluunymyhýre, risômyhýre. Owo hèka hâò-wna

rarawyòdýýmy iny riuhèmyhýre. Hābu, hāwyy myle riuhèmyhýre, maixōmo, mai, bérònotirbu, ijata bò sôwèmy ijô, iny idi riynymyhýre.

HĀÒ

Hāò hèka hābu widýýna rare, òwòru rawoni aôtxile tùù rèleômyhýre, rma-ò rawoni, ásidèriò rawoni, uémnyò rawoni tu ijèdure. Hāò hèka owo wna rarawyòmy iny riuhèmyhýre.

TARI

Tari-my hèka hèry ty, horení ty hāwyy riòlýrènemyhýre. Hèry itxèmy hèka hāwyy rariamyhýre, ity rarbu wi wi-di hèka riòlýrènemyhýre.

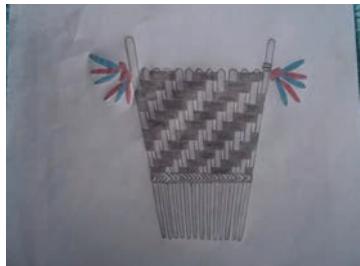

ÒRI

Óri hèka hābu hāwyy myle riwinymyhýre. Nobò-no òri-my rèlèmyhýre, ijô hèka iti yramy aôkô rèlèmyhýre ijô tahè iti yramy rèlèmyhýre. Iti iramy aôkô rèlèmyhýre èlè èlè òri rare aôwsele retbymyhýre, kaa iti yramy rèlèmyhýre tahè sôèmy bdè riwymyhýre tarèhèmy retbymyhýre. Óri-di hèka hèoty iny riyhimyhýre, tule bdè itòtèè-wna iny idi rexiyhimyhýre.

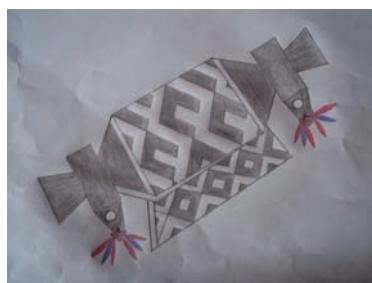
SIHÒ

Hâbu widýyna sihò rare, byri itiysè-my tùù rèlèmyhýre. Moèy-di, èsô-di ritymyhýre, irtidi-my ibèdòsidi-my rèlèmyhýre. Iny idi tadè risihònomyhýre ritèmyhýre. Sohoji txu-my iny idi bdè riwymyhýre rahukremy.

ORIXÀ

Orixà-my buhâ-ò, orixà-ò rèlèmyhýre, irtidi-my, ibèdòsidi-my, iruèdi-my rélèmyhýre irùxera rare. Orixà hèka rynana-ô rare tahè aôtxile iny ityrè runyômy rýiramyhý. Iòlò ryna hèka rare tasý jyrè rynamy ijô rèlèmyhýre. Aôtxile hâbu riwinymyhýre, iwidýyèry mahâdu xièry riwinymyhýre.

ÒRANA

Òrana-my hāute ënyju tūù rèlemyhýre imabsèdýý-my. Byri ritèsènemy ridèmyhýre txu-my. Ájiura, mai, aôna idi iny riòkamyhýre, iwèrù-my relekremy mona- my. Hâbu iaõmysýdýýdile ihâwyy mahâdu iòranadimy rýiramyhý ixirarùdýýna rare. Aôtyhy òrana iny-dèè rare hâbu riwinymyhýre. Wiji taxe ijoityhy mahâdu raaõkómy rýira.

DEXI

Dexi relekremy hèka èsôdè hâwyy ridètamyhýre. Idè tarasa rahu-di tahè ridèbsènemyhýre, rihtènemyhýre. Irahudi tahè rirèrunymyhýre tewè-di. Rirèrunymyhýreule hèka riwènemyhýre, èsô rèruwè ranihíydi tahè hâwyy dexi ritymhýre. Dexi hèka hýyna-u iny idihyy rýirèrimyhýre iumy, weryrybò, ijadòma, uladu aõtxile ixiywidýýna rare. Wiji tahè worana bdèhësi xièry iny diuhèmyhýde. Dexi tahè deorutà-ki rauhèmyhýre worny-di hèka hâwyy risònemyhýre.

DEOBUTÈ

Deobutè èsò tùù hawyy riwinymyhýre, juhu tyhy rirèrunymyhýre irèrudýy rahudi hèka deobutè-my rèlèmyhýre. Juhu-u iny deobutè dihy rýiramyhý, wiji tahè iny worana bdèhési xièry diuhèmyhýde. Deobutè hèka tiki iny riuhèmyhýre. Worny-di hawyy mahádu risònzymyhýre.

FOTOS: ENTREVISTAS E OFICINAS

ANEXOS RELATÓRIO 1

No mês de Abril eu fiz pesquisa com duas pessoas entendidas da comunidade na Aldeia Macaúba.

Iniciei com o senhor Roberto Beinare Karajá que me falou sobre os objetos fabricados pelos homens que são: Behyra, waxiwahatè e wyhy. Fiz-lhe perguntas sobre o uso desses objetos e sua fabricação.

A seguir conversei com Celina Kosi Karajá e Imahiki Karajá sobre os objetos feitos pelas mulheres: Butxi, watxiwi e Bsè. Pesquisando também sobre a fabricação e uso.

No mês de Maio, fiz duas oficinas com a comunidade no Barracão de Macaúba onde os mais velhos ensinaram os mais novos como obter o material e preparar tais objetos como cestos, pote para água, arco e flecha e a explicação como utilizar cada um.

No mês de julho organizei a documentação da pesquisa realizada.

RELATÓRIO 2

No segundo semestre fiz duas pesquisas na comunidade com pessoas entendidas a respeito dos nossos costumes.

A primeira no mês de setembro. Iniciei com o Sr. Beinare Karajá, sobre os objetos confeccionados pelos homens tais como: a canoa e o remo, como se usa e a maneira de fazê-los. No mesmo dia, falei com a Senhora Myreiru Karajá sobre os objetos feitos pelas mulheres que são: a esteira, a tanga seu uso e confecção.

A segunda aconteceu no mês de outubro a respeito desses objetos relatados. Continuei pesquisando com o Sr. Daniel Weidehe Karajá sobre a canoa e o remo seu uso e confecção também no dia seguinte com a senhora Ibure Karajá sobre a esteira e a tanga como utilizar e confeccionar.

Em novembro realizei a oficina na quadra de esporte, onde essas pessoas consultadas deram uma palestra a respeito do uso e a maneira de preparo desses objetos para os jovens.

Em dezembro, fiz a documentação do material coletado.

RELATÓRIO 3

No primeiro semestre de 2012, as pesquisas foram realizadas nos meses de março e abril com o Sr. Felix Wahua Karajá e a Sra. Joaninha Ereheru Karajá sobre os objetos (tōnori) lança, (òhòté) borduna, (owo) pilão, (hāò) mão de pilão, (tari) óleo de tucum, (òri) abanador, seus usos e confecções.

No mês de maio foi realizada a oficina no barracão da comunidade, onde os consultores deram uma palestra a respeito do uso e a maneira de reparo desses objetos para as crianças e os jovens. No mês de junho, ocorreu a finalização dos materiais pesquisados.

RELATÓRIO 4

No segundo semestre de 2012, as pesquisas foram realizadas nos meses de setembro e outubro com o Sr. Moare karajá da comunidade da aldeia Macaúba, sobre os objetos: sihò (pente), òrana (ralador), orixà (banco), dexi e deobutè, seus usos e confecção.

No mês de novembro foi realizada a oficina no barracão da comunidade, onde o consultor deu uma palestra a respeito do uso e a maneira de preparo desses objetos para as crianças e os jovens.

No mês de dezembro a finalização do relatório, organização e documentação.

CAPÍTULO VII: IBRÙHÙKÝ

Jurandir Mabulewe Karajá

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

WARYBÈ WÈITYHYNA DEÀLANÀ WIHKÝ

Txiótòètukè juhu tyhy iny tbyrènemy biuldu-my areàlakre tii dori wadèè rywihihiký wihihiký riwahinyre. Ihewomy tahè hawyy hawaháký-ki tyyrtidýdumy areàlakre tii hèka wadèè rywihihiký riwahinyre. Wadèè hèka inire (Socorro) tule iijoi mahádu- my areàlakre tii boho hèka aówihihiký ròhònymyhýre tako-ò riwinyrenyre turèny sòwèmy reàlawaháre. Tii boho sòwèmy rarùrùnyrènyre iny-ò, tule ixýju ixýju-ò taiki tahè ròhònyre. Tai tahè jiarý ralòwahare tyyrtinahaký hèka bèòra òraruule rýimyhýre irbi tasý ijô nyimyhýde bèòra wètya-txi juhu-u hèka riòraranymyhýre hawahaký-ki (Goiana-ki) wiji bèòra-my tahè watyyrti inataõnahaký-ò rèhèmnymy rare waijoi mahádu-wna. Jiarý hèka ròwinywaháre CIÊNCIA DA NATUREZA tahè wiji ròhura bèòramy ròhura. Txiótòétukè waérydýdumy boho Heryri Håwå ldu boho ùmyrèny tule sòwèmy reàlawaháre kaa hèka inire Wyrawyra, Àlàriki, Luukui, Almerinda, Wanda kaboho hèka waérydýdumy waháre tyyrtidýdumy tai watxiwaháre. Aõonityhymy tahè wasýrènemy realàthywaháre waha boho-my nadi boho-my tii boho dori wadèè sòwèmy rarybèmy roiremyhý aratyrtinykremy taiki tahèka tûù raraykynyre aratyrtinykremy. Waha hèka Weheria inire, nadi tahè Kòsi inire tii boho hèka timy tani widýý rièryrènyore tai riwatèranyrènyre. Katahè ibutumy warybè wèityhyna wihihiký adèèrèny aririkre iwsè jiarý ratyyrtinyre wsé bironybènykremy tyyrti-my wiji bdèmy hèka mobo ityyrti nihiýmy nyimyhýdele hèka isiraõlemy aõmysýdýýna dimymy nyimyhýde, warybè-di mohotinybènemy boibekre. Kiè!

RBÙ-DI IBRÙHÙKÝ

Iòrarudýydure: Celina Kosi Karajá – Aldeia Ibutuna
Escola Estadual Indígena Weheria – Aldeia Ibutuna-TO
Turma: 1º Ciclo 1ª Série 6º, 7º e 8º ano.

Ibrùhùký èry rki hèka iny ibinatyhymy rèsèmyhýreu rki hèka ibrùhùký èry idì robù-my rùnyèrimyihýre ihyy tarkihè iny rùrùmyhýre tarkihè idì ramyhýre wabde-ò. Iny idì raibrùhùkýnymyihýre robù hyy ramyhýre rbù-di. Rbù rihálùùnynyihýre xièry tarki iny ixawimyihýre ibrùhùký rbi. Juhu bedeu rki hèka aô iny ibutuhukýmy aôkô rki ibrùhùký rièrym y rýiramyhý. Iny nohôtiwile rki rièrym y rýiramyhý. Wiji tarkihè ibrùhùký ryrys yitûere, tiu rki hèka iny rùbù-di raibrùhùkýnymy robiôhyy rki rùnynyihýre. Tiu rki hèka juhu bdeu ibrùhùký èry rbù rýiwna ibrùhùkýèry idì robù-my rýiramyhý-ò robimy roholamy raremyhý taiki tarki hèka rieryre. Wiji bdèemy tarkihè awimy raharèri tyyrtidu mahâdu rki natyyrtinymyihýdenyde-ki tarki ibutumy aôbo itûere iny aô èry-ò rki dekoamyhýde ièrysymy. Taiki tahe sôwètyhymy rki tai awityhymy nahamyhýde:

INY IRBU IÒHÒMY ROIRÈRI-DI BRÙ INY RBÙ-MY RÒRENYRÈRI BRU ÒRARÙ

Hijé!

Ko! Ko! Hijé! Hijé!

Hijé! Bèdèkyxè! Akotxihi!

Koho! Hijé! Koo! Koo! Hijé! Hijé!

Hâ! Waruho! Hâ! Waruho! (Bis) Waritxòre!

Homakari reke! Hoko riki! Homakari reke! Hoko riki!!

Wérè hâwâ bira-my, iny rabira-my! Iny labikè hube-my!

Wata helehe waritxòre! (bis)

Hâ kuriawahaa! Tariakykyhykýmy hire bejuju-my Ko hoo! Kuriawa txàbese! (bis)

Hâ! Walaki ralòdò

Hariabire Kumywiihi walala ralòdò

Tary riwykre – Morrendo Haritxòre ritxòrehe rarehe ritxòre Hā! Hā!
Ruruhoa waritxòre Hetari

Inylabikè Wokubèdu! hubedoho walukdò! Inylabikè Katimariu!
hubedoho walukdò! Inylabikè Desereke! hubedoho walukdò!

WABDÈ NI-DI RIRA

Hā! Inysèduna tytihè wabdèhe ronyra!
Hā! Kutaria Wyhyna tytihè wabdèhe ronyre!
Hā! Renowo tytihè wabdèhe ronyre!
Hā! Sukura tytihè wabdèhe ronyre! Hā!
Narybykò tytihé wabdèhe runyre! Hā!
Kunahija tytihé wabdèhe runyre! Hā!
Kotxixakò tytihé wabdèhe runyre!
Hā! Inywèbòhòna tytihe wabdèhe runyre!
Hā! Hårewekò tytihé wabdèhe runyre!
Hā! Kowojikò tytihé wabdèhe runyre!
Hā! Håtômokò tytihé wabdèhe runyre!
Hā! Wariwari tytihé wabdèhe runyre!
Hā! Txukòdè tytihé wabdèhe runyre!
Hā! Itxala tytihé wabdèhe runyre!
Hā! Wabahaba tytihé wabdèhe runyre!
Hā! Itxèkòmy
riwyhy! Itxèkòmy
riwyhy!
Håjutò tamy riwyhy! Håjutò tamy riwyhy!

IBUTU-MY TURYBÙNA –MY RYBÈ

Kaa bdèdýñana hèka rkiixidorunyrènykè iny aômydýñana rkiywinyrènykè timybo iny aôhôkýmy dutýñyde rbù-my dòrènomyhýde. Uladu smo hèka sôètyhymy irayky wdyna tule iaôèrysyna itxèrèna, hèka ixby diòksèdýñymyhýde taômydýýtyhyký ibutu-ò itèòsidýý awi rare.

Wiji tahè awityhymy relere juhu bdè-rbi. Juhu bdeu hèka aôèrydu mahâdu taraykyrènyò riyrbunymy roiremyhý irbi tahè tarayky rbi ritamy roiremyhý tabdèèry riwahinymy roiremyh ý wijina bòdu mahâdu-ò. Wiji tahè aô èrytyhy mahâdu diwinymyhýdènyde awityhymy tii boho hèka aôyrbuna tyhyò diyrbunymyhýde cartão de memória-ò, pendrive-ò, CD-ò, DVD-ò fotu-my, tule dirtinymyhýdènyde. Taiki tahè sôètyhymy dexiòlònomyhýde.

IYWIDÝÑA – MY RYBÈNA

Aô èrsy hèka awityhy rare ijhona awi rare koki rybè inytyhymy rikijèemyhýrèny tùù iny rûrûmyhýrènyre. Tyyrti tèrèhéký, rtina, aô lýrè lýrèna, tyyrti ura, sùròna ibutuhukýmy aômysýdýý dèòsina. Ibutuhuký aômysýdýýna ure tule iny sohoji sohoji aômydýýna. Itèòsidýý timy raonanonymyhýre.

TIMYBO RIÈRYRÈNYRE-MY RYBÈNA

Tyyrtidu mahâdu ixisohoji sohoji-my rortirènyre timybo rièryrènyremy. Ibutumy tyyrtidu mahâdu ritèòsinyrènyre tawidýýnarèny tamahâdu-ò. Iny sohoji sohoji- ò dýýraxi iny-ô aôbo isiramy tai raharènyremy.

AÔWIWIHIKÝ NOHÔTI IJARANA

Celina Kòsi Karaja – ò hèka reoryre Kia tahè tii tùù relyyre timybo uladu- my Tahâwa-ki raumynyre tai rètèhémty raremyhýmy rarybere. Awi rki hèka ibrùhùký rare iny dùrûmyhýdeu riumyhýnyrenyre. Iny rki hèka ibutumy Widèè widèè riwahinymyhýrènyre iny ibinatyhymy irbù iòhòlèmy roirèrimy. Kiarki ibutumy iny rûrûkremy. Tùù rarybere wiji bdèmy rki hèka timy Iny naibrùhùkýnymyhýdemy dobióhyymyhýde. Tahè wamyrèny rarybere Jiarý boho inataô tyyrtihaký ijoi nalòmyhýdènyde mahâdu ibutumy ixby Iny aômydýýnarèny ditèòsinyymyhýdènyde. Tai tarkihè ixby ditmydýýnymyhýdènyde, taiki rki hèka iny tôhôti tabdèdýýnarèny-txi tôhôtirèny dèamyhýdènyde tii taaômydýýnarèny-rbi tôhôtirèny rûsare ditmyranymyhýdènyde. Sôèmy tii rëysatyhyre ixby nohôti juhu

bdèdýýna-txi rèareki. Juu, wiji rabirèri kia hèka tyyrtidu mahádu inatàhàmy riijérènyrèri taijoi mahádu- ò tabdèdýýnana rierytyhykremy.

Tyyrtina heto hèka bdè èrydýýnamy wijir atximyhýre tai hèka iny sôemy aônaôna Wihiký dierymyhýdênyde. Iny hèka tibo tabdèdýýnana rierytyhyhýre mahádu tabdèèry riteòsinymyhýkè tyyrtina-ki, tibo iny tabdèdýýnana rieryômy rýimyhýre mahádu-ò.

REFLEXÃO

A pesquisa foi feita com a Sra. Celina Kosi Karajá que relatou o que observou na aldeia onde cresceu. Disse que a lamentação é muito importante quando a pessoa está morrendo. É necessário para anunciar a todos a partida da pessoa enferma e assim declarando que ela deixará de existir. É desta forma que a comunidade recebe a notícia, é o aviso de que acontecerá a morte. Acrescentou que hoje não tem ouvido o pranto em forma de comunicado. E como nós acadêmicos estamos buscando resgatar a cultura Karajá, de forma a levantar nossa bandeira, não podemos parar e sempre trazer a lembrança o que está sendo esquecido e não praticado para que não se perca. Ela emocionou-se ao relembrar as pessoas antigas que partiram. Percebi a grande importância dos estudantes pesquisarem em suas comunidades, inteirando-se mais de seus costumes.

A escola é um centro de aprendizagem, local onde se aprende as coisas boas que irão contribuir à formação do povo. As pessoas que detém o conhecimento cultural precisam ser motivadas a irem até a escola para passar aos que não tem ouvido diretamente desses especialistas a respeito da vida e dos ricos costumes.

IBRÙHÙKÝ, IJADÒMA-DI BRÙ

Juhu bdeu rki hèka hirari ijadòma-my rùnymyhýreu rki hâwy, hâbu ibrùhùký èry wasilemy ijadòma-sè riòrymyhýre ibrùhùký èry isý-ò. Hirarihiký rahárubdènzymyhýreu tarkihè ridymy ramyhýre tasý-ò, iu ijadòma sý-ò ralòmyhýreu tarki taibrù idi ritèrenzymyhýre. Iule tarki iny

rièrymyhýre ibutumy. Tarkihè hâwywidèè riwahini myhýre, moma ritxòrè kieborki raijadòkòmanyra moma-sè rki hèka idi raibrùhùkýnyrèri. Imy rexihudi tarkihè ijadòma isè riwòmyhýre iny rki hèka tiu tùù robiôtyhy. Juhu bdeu rki sohoji ahâdu-my ijadòma hetowo-ki riijèmy rýiramyhý. Ijô tarkihè ijadòma hâlbu rexihukrele rki riraòmyhýre. Kia ibdèdýñana-ò rèhèmnymyhýreu rki hèka ijadòma-sè, ilahi, isèura, ilajirà rki hâbu rimymyhýre ijadòma dèytynamy rakremy. Aô hâbu uritrètrè aôkô kny rki rimymyhýre. Kia tarkihè hâbu ramyhýre bdèrahay-txi rki utura rbùdýymy. Kia tarkihè hâbu aôwsele ròròmy rèamyhýre tarina-di. Tarkihè ihâwy idy ramyhýre ijadòma sè-ò. Iòhâru rki hèka hâbu tyhy-ò rare ijadòma dèytynamy nomy aô rirbùnyömyhýre wna rki hèka ijoityhy ityhyrbi raaôkómyhýre. Tahè ijadòma-sè tyhy ibutumy aônaõna rki riutànymyhýre ijadòma rsýnamy.

Kia tarkihè sôèmy bròtyrèdu wii rotymyhýre rki tki wna riroxikremy kia tarkihè sôèmy ijadòma aônaõna bròtyrèdu tùù reumymyhýre iaõnaõnamy juhu rki hèka ijadòma isè riywiny myhýre iny ixiywidýñadi tule rki iradè riywiny myhýre riòsi òròmyhýre rirasinymyhýre.

Wiji bdèmy tarkihè ibruhuký èry ihoore. Inatxi iny-le hèka ibruhuký diryrymyhýde wiji. Sòèmy hèka tori aômydýyna iny aômydýñarènemy nahýñanýmyhýde, tahè kiamy tarybèrèny ibutu-ò tyyrtidu mahâdu-ò riwahinyrènýrèriuritrèrkiwoxièrysyrènyömy. Ijoi ratyyrtinymyhýrènykèmy tule sòèmy iny aômydýñarèny rki rkijèmyhýrèny iny aô èry-ò rki rýkýýraximyhýrèny. Iwsè kaa ibruhuký riryryrènyra wsè rki awi rare. Iny töhöti itxi rèakèmy.

“My hèka ibruhuký iny ièry riryrymyhýre Hâwky tadi watxiwihihikýmy tehekukò Hâwky tadi riakyhykýmy tehekukò Hawky tadi bykyrehékýmy tehekukò.”

DEYSAMY IBRUHUKÝ IJADÒMA REYTYMYHÝREU

*“Tàte tàte rare txaha
Tàte tàte rare txaha”*

IBUTUMY TURYBÈNAMY RYBÈ

Wiji bdèmy rki hèka iny aômydýyna ryrysy rituere. Tyyrtidu mahâdu-ò itnydýý awi rare. Tule iny sòèhèký-ò, uritrè iny aômydýyna itusadýýömy. Ixiwiòhèdýýdumy marunymahâbèny taiki tahè tiu rùsaôtyhy. Tyyrtidu mahâdu-di sòèmy bêtèhèmahâbèny, tule sòèmy ixbyixyby

riwinymyhýremy. Áhawárèny-ki wii bibutunymy widèè marybèmahábèny aôbo iny aômydýñarèny rùsamty rýira ixyby rkitarènykèmy.

IYWIDÝÑAMY RYBÈNA

Tyyrtidu mahádu iny sôehéký-ò marybèmahábèny, tùù belyymahábèny. Itxérèna-my biryrymahábèny. Maaõmysýdý mahábèny tyyrti tèrètèrhéký-ò biwinymy bitèösiny myhý ÿbèny. Wiwnawna maaõmysýdý mahábèny biérybènykèmy iryrys. Iny iéryö-ò biryrymahábèny riérykèmy. Ixisohojí sohoji-my tule maaõmysýdý mahábè nyiryrys biérybènykèmy. Tyyrtina-ki, hawa yki iny sohoji sohoji-ò biryry mahábèny.

TIMYBO RIÈRYRÈNYRAMY RYBÈNA

Tyyrtidu mahádu ixisohojí sohoji-my riryrymyhý timybo riéryrènyramy. Dýýraxy rewinyre timybo tai raharènyremy awimy aôbo tai raharènyramy. Ibruuký èry wna tyyrtidu mahádu riryryrènyre awimy Isiramy aôbo tai raharènyremy dýýraxy tule rewinyre.

AÔ WIWIHIKÝ NOHÖTI IJRANA

Kaa hèka Ibutuna hawa-ki inatxi hawyy tùù rarybènyre wiji rki hèka rêtèhemyhýrènyre wiji bdèmy rki hèka ihetxiu aômydýyna wijinga aômydýynadi rêtèhemyhýrènyre. Tii boho rarybènyre ire rki hèka iny Mahádu taaõmydýyna rbi tóhótirèny dusamyhýdènyde. Rarybènyre iny tóra mahádu rki juhuu inatahàmy riérymy roirenymyhý iny tabdedýynana aônityhymy riérymy rýira mahádu-ò riérymy roiremyhý. Wiji bdè tarkihè iny aô èry-txi lahasa isiratyhymy Relere, iny tmyra mahádu tori aômydýyna urèmy aônityhymy rëowarirènyre. Iny bdèèry mahádu ihoökèki tiu ixyby taaõmydýñarèny tiu ritèösirènyotyhy Tibo iny aômydýñarèny rùsare wahè.

Kia, wiji inatao tyyrtinahaký (Faculdade) mahádu tahè taaõmysýdýyna awityhy ditèösiny myhýdènyde iny aômydýñarèny ixawire wahè.

Tyyrtidŷýdu mahâdu hèka irutaôlemy aônaõna èrysyna-ki awimy ratximyhŷrènyre.

Tamyrêny ryy irutaôlemy relere kia projeto Núcleo Takinahâky riraynyre taiki tahè irutaôlemy aônaõna tyytby rimymyhŷrènyre, rirùtâmyhŷrènyre Taraykyrèny-ò rùsakèlau.

REFLEXÃO

A pesquisa foi feita na aldeia Ibutuna sobre o relato de duas índias de como estão vendo os costumes comparando a comunidade do passado com a presente. Relataram que cada vez mais os indígenas estão deixando de valorizar o que é nosso. Citaram que os adolescentes antigamente agiam culturalmente conforme os costumes originais, pois aprendiam diretamente das pessoas que tinham base estruturada na cultura. Como atualmente não se encontram mais pessoas capazes de transmitir tais conceitos, os jovens estão aderindo às práticas dos não índios. Se não houver pessoas especialmente da liderança compromissadas na educação indígena extinguirá e não terá como resgatar o que se perdeu.

Assim, os acadêmicos indígenas têm papel importante em suas comunidades no resgate do que está sendo esquecido. Com o Projeto Núcleo Takinahak ŷ dos professores indígenas, uma grande oportunidade se abre para a pesquisa na comunidade através da tecnologia com gravações de relatos nas pesquisas e fotos no local fazendo o registro.

Parabéns aos professores da UFG nos trabalhos com os professores indígenas aumentando a credibilidade em suas culturas, tradições, costumes e histórias fortalecendo-lhes a identidade.

CAPÍTULO VIII: INY UNI TYYTBY

Moisés Belehiru Karajá
Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

TXIÒTÒÈTUKÈ (AGRADECIMENTO)

Jiarý wahāwa-ki ijyydu-ò ijyy rèòrywahāre wako kelyykremy.

Sôèmy ijyydu rbi reeryre hýýnau bdeu ijyy. Jiarý wlahi wako relyymy raremyhý hýýna ijyy-my tai ijyy warayky-ò ralòôhykyre ibutèmy irbi reeryre.

Sôèmy areàlakkre wahāwa mahādu – my iny-my wadèè ruru riwahinyre tai watxiwahāre UFG wyra-my watyyrti arahukre txiòtòètukè wasýrèmy waijoirèy.

INY UNI TYYTBY

Jiarý watema wou sohoji txu deysana rare.

Weryry tby tahawyy-ò rarybèemyhýre rajyènykremy weryry wou-ò Itxala hawa roimyhýre Mato Grosso wèrbi imunicipio Santa Terezinha.

INY UNI TYYTBY

Wou hèka òdò wo-my rasýnymyhyre.

Ijoì mahādu widèè rarybèemyhýre òdò ribòhònomyhyre tai wou ralòmyhyre uladu mahādu nohó-my.

Ijoí widèè rarybèemyhýre òdò rèbòhònykremy iny uni tyytby ralokremy uhadu nohô-my.

Tai ijoityhy tahawyy mahâdu ritobinymyhýrènyre bdèrahay ibrèbumy roimyhýre hâwyy uladu bdèrahay-my rariaôhymyhýre.

Iny uni ralòmyhýre tai tahè jyrè mahâdu idi riwyhyrarònomy ralòmyhýre ityhèdýymy uladu mahâdu butumy ritohónymyhýre heto heto-di.

Iny uni sè mahâdu ixiwè riwahinymyhýre iwèru, utura-hèra, ôtèrutihèra, jyrè mahâdu-ò idi ijoina-ò ròhònymyhýre iny uni xiwè-di tai ijoí butumy tamy raxiwèmyhýre.

Irahudi ijoityhy mahâdu xiwè-my riroximyhýrènyre, matuari boho-ò tule xiwè tamyrèny riwahinymyhýrènyre hitximy.

Txuu ijradí ijoityhy mahâdu iny uni ixiôhidýymy rèarèamyhýre utura waxidýymy sòèmy utura rirbùnzymyhýre iny uni dò-my ijoityhy hâwyy iny uni sè-ò riwahinymyhýre tariòrè nohô dò-my rihèranykremy.

Ijoityhy-ò ôtuni bdòlèè aôbo rirbùnrya wna Worsý dyrymy namyhýde tèysamy hâwyy mahâdu Worsý irà-ò roholamyhýreu widèè riwahinym yhýre.

Tai worsý wiirà-ò roholamyhýre worsý ijoina-ki ryrymy rýirèrimyhýre tòròsò iòhòmy ramyhýre worsý widèè rùbèhèmyhýre wiirà-ò.

Worsy widèèery-di rirènemyhýre ijoina-ò jyrè mahádu òtuni bdòlèè ijoina-kile rijirajuamyhýre iny uni sè kia myna myna jyrè mahádu òtuni-de bdòlèè-dè ritxuatxuuamyhýre rihèranykremy.

Iny uni da ryrymyhýre tahè ilabiè aôbo idi ryrymy ijo mahadu-ò idi rohonymyhýre ijoina-ò.

Tai ijoityhy butumy ijoina-ò ròhònymyh ýre iny uni dò butumy ròhònymyhýre-u ijo tamy raxiwèemyhýre irahudi rýsýnamy riroximyhýrènyre rexihudi iny uni ryrymyhýre tèbòna riorykremy.

Txioro-my iny uni tèbòna riòrymyhýre isè mahádu hirarina-ò riraòmyhýre tèbòna-di iny uni riòrymyhýre tebòna isè mahádu tamy riwahinymyhýre jyrè mahádu irahudi uni-ò raòrynymyhýre riwymyh ý tèbòna.

Ijò iny uni boho-ô raijranymyhýre bdèrahy-ò tèbòna-di tai jyrè mahádu ihèmy raòrunymyhýre tèbòna irbi riwykremy.

Iny uni hèka txuu sohoji dèysana-le rare. Håwyy mahádu butumy wimy rabròtyrèmyhýrènyre iny uni rýsýna rirsýmyhýrènyre bròtyrèdu mahádu wii riòwynamyhýre aôtxile aônaõnamy hèty, rýsýna, hèrana, woma, mayrèhè, brurè aôtxile aôbo.

Juhu-u iny mahádu wii ritohonymy rýiramyhý uritrè aôkô iny uni-my taseriòrè woldu kia nohólemu idi ralòmyhýre.

Iny witxira riòrè ritohonyôhyymyhýre taseriòrè woldule ritohonymyhýre taa-ô itxènamy.

JYRÈ RÒHÒNYMYHÝRE INY UNI TYYTBY-Ò

Weryry wou-ò ròhònymyhýre jyre- my takonana- ò rýimyhýre weryry. Txuu sohoji-le dèysana rare jyrè-di dèysa rýimyhýre.

Juhu-u weryry tby tahè tahåwyy wna widèè rarybèemyhýre tariòrèmy rôhôtinyre iriòrè jyrè-my ròhònykremy iny uni-ò.

Tai tahè jyrè sè juhu byrè riwinymyhýre inataô byrè rahumyhýre jyrè ityè runykremy ijô ihètymy, byrè-ô bròtyrèdu rynana-my.

Juhu tyhy jyrè tby oworu riwinymyhýre iāowi rùùmyhýre-u ijoí-ò rarybèemyhýre ijoina-ò iriòrè rajyrènykremy iny uni-ò.

Tai ibutumy rièrymyhýre hâwyy ijoí hirari weryry jyrè mahâdu jyrè ròhonykremy iny uni-ò. Hâwa-ki.

Tai tahè sý mahâdu rexityhènemyhýre jyrè sè-ò tahè weryry tule isý mahâdu rexityhènemyhýre rabròtyrènykremy jyrè hèki.

Iny uni ralòkre-u, bdèrahý-ò hâwyy mahâdu rariaóhyymyhýre bdèrahýmy tasýlemy rýirèrimyhýre.

Iny uni ralòmyhýre jyrè tamy rajyrènykremy tai aõniaõni jyrè sý-ò rèamyhýre rèsèmy tamy ru-my worsý tule Tamy rèamyhýre jyrè sý-ò tainahaký òlò-di lòò, aõni lòõni riòrymyhýre jyrè ridymyhýre tòti tyrekì hirarina-ò jyrè.

Ritètèmyhýre byyrè ityrè rùnykremy jyrè bròtyrèdu mahâdu ibirèmy rùnymyhýre jyrè sý mahâdu ilajirà, ilabtèrý, ilahi, ilabiè, iseura, tbyura, ilabry, isè wèrbi isý mahâdu, tby wèrbi isý mahâdu tule rabròtyrèmyhýre.

Jyrè sè hýtýdýýdu rimymyhýre, waiyrè bdèmy iny sôè tai ròrènykremy aõniaõni wna worsý wna tule hýtýdýýdu mahâdu tòò bdè-ò riarutxiny my idi roimyhýre aõniaõni worsý riòrymyhýre riuòkremy.

Txuu rèamyhýre-u jyrè ridymyhýre ijoina iòhòmy jyrè byyre ritètèmyhýre ityrè rùnymyhýre.

Juhu tyhy jyrè radè risymyhýre irahudi jyrè bdina-di rybymyhýre bròtyrèdu mahâdu jyrè wsèmy taradè risýnymyhýre tule bdina-di rybymyhýre.

Bròtyrèdu jyrè byyrè riwymyhŷre ihèty butumy bròtyrèdu jyrè aõnamy rèamyhŷre.

Iny uni tyytby-ò jyrè rajyrènemyhŷre txuu sohoji dèusana hèka rare weryry rajyrènemyhŷ iny uni tyytby-ò. Riòrymyhŷre itýýraxidýýmy isý isý-my ralòmyhŷre tai hèka bròtyrèdu rarybèmyhŷre, hèty, hawò, mayrèhè, woma, hèrana aõ ikökô riwymyhŷre.

Jyrè sè hýtýdýdu ixidèewimy riòwynamyhŷre aõtxilemy hèty, woma byyre, mayrèhè.

WERYRY WOU

Weryry mahâdu ijôdire iwou ralòmyhŷre uladu nohômy iumy riwèdunamyhŷre weryry.

Weryry wou riwinymyhŷre tamyrèny iumy riwinymyhŷre, irahudi tahè weryry wou ralòmyhŷre uladu nohômy.

Weryry wou hèka brèbuna aôkô rare hawyy mahâdu ixinamy bdèrahymy rirahumyhŷre hèitxè-my.

Ibutumy uladu ritôhônymyhŷrènyre tiile uladu nohômy ixidi ramyhŷre tai uladu sè ixiwè tamy riwahinymyhŷre.

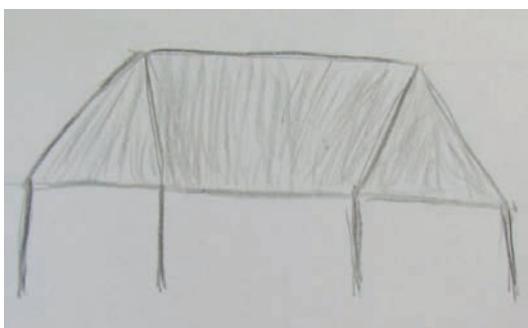
Weryry mahâdu tawourèny riôhinymyhŷrènyre utura mnymy ròimyhŷrènyre sôèmy utura rimymyhŷrènyre tawourèny dò-my txioro-u

weryry wou tèbòna riòrymyhýre. Ijõ wou-ô raijranymyhýre bdèrahý-ò tèbòna-di.

Tai hâwyy tasèriòrè woldu ribròtyrènemyhýre tóhō rsýna rirsýmyhýre. Wou tyhy wsele weryry wou riôhinymyhýre tèery-di dyrymy namyhýde worsý wiry-ô rubèhèmyhýre tèery rirèhènykremy.

Weryry wou iheto-yrè ijõõre aõtxile weryry wou ralòmyhýre rasýnymyhýre heto tby-ki, hâtòburè rawo-ki myle.

Heto tby weryry wou tamy ramyhŷre. Weryry wou ralòmyhŷre hatòburè rawo-ò rasñymyhŷre kia hèka weryry heto èrè.

Hâwa hâwa-my weryry wou ijôore. Heryri Hâwâ-kile weryry wou ijôodire uladu nohômy aôkô ralòmyhŷre urile idi rsinymyhŷre.

Tawourèny riôhinyrènyômyhŷre weryry wou. Heryri Hâwâ-ki tai bròtyrè ijôore.

IXÝJU IXÝJU TYYTBY.

Juhuu hŷyna mahâdu iny raôbinanymy rýramyhŷ wimy raòhôtèmy roiremyhŷ bdè-u yralahu, wou, yrysa kia boho wna roiremyhŷ.

Tai ijōdire yrysa, yralahu, wou tyytby, tai tahè uladu dèri nohōmy ralòmyhýre. Ibutumy iny hāwa hāwa-my ijōdire uladu dèri nohō-ki.

Uladu lana tèery tyytby-di ralòmyhýre taseriòrè woldu-ò, tai tahè sōèmy ilahi mahādu rèysamyhýrènyre. Iòwy-dimy hèka idi rèamyhýre tèery tyytby-di.

Tyytby ralòmyhýre-u hèka ijo mahādule idi ramyhýre iwèdu-ò ityhèdýymy.

Uladu tmyra nohō hèka ixiywídýýnadimy ralòmyhýre rahetxinanymyhýre-u tahè ixiywídýýolemy ralòmyhýre.

Ijō iny hāwa witxira rbi idi ramyhýre taseriòrè woldu nohōmy juhule hèka tarybè riwahinymyhýre isè, ilahi, mahādu riraokremy. Idi rehèmnymyhýre-u tahè sōèmy iny mahādu rèysamyhýrènyre.

Itxu tyhy-u hèka bdè ibrèbumy roimyhýre hāwy mahādu rariaohymyhýre bdèrahymy. Txioro-my hèka ralòmyhýre, ijo mahādu sōèmy riwyhyrarònzymyhýre iutdeò tamy rirahumyhýre, bròtyrèdu mahādu tule.

Ihetxi-u rki Maurehi sōèmy wou-my raohotere, taita taijoi-ò rarybere idi rehukre-my bèra-ò tai tahè idi rehurènyre.

Tai hèka ratximyhýre wou tyytby uladu nohō-ki.

Uladu labiè tahāwyy-ò rarybèmyhŷre rma ty ribòhònonykremy ity riijàrènomyhŷre matyni wna riurinomyhŷre tnyrè radi wou ralòmyhŷre. Ijō aoi lùrùna-di, ralòmyhŷre. Juhu hŷýnau hèka wou rèbònanimy rŷíramyhŷ iny aôimy.

Wou wèdu iaôkôkô wna rki aôtxile riwahinymyhŷre heloo krèkrè ijyny wèrbu wèrbu myle riwahinymyhŷre.

Wijina bòdu mahâdu riòrè nohô tahè weu rsýnamy dèbònanimyhŷre. Tule iny tôhô riwiuronymyhŷre taseriòré woldu-ò, tai tahè riòwonymyhŷre.

Wijina bòdu mahâdu hèka weu aômydýýmy diòwonymyhŷde, juhuu tahè hâwò, adedura, myawa iòwyre.

HŶÝNA MAHÃDU IJYY. WIJINABÒDU IJYY

Aôwi lùrùnadi uladu lahi ribòhònomyhŷre rma-ty matyni wna ta uladu lahi riijàrènomyhŷre tnyrè rèamyhŷre bderahy-ò. Idi wou nalòmyhŷre rma-ty matyni kia Tnyrèdi uladu mahâdu nohômy. Hŷýna mahâdu bdeu wou rèbònomy rŷíramyhŷ. Orotxu, ijata, aôna, maiti, rùuni, mai, ôtéruti. Kia hèka juhu-u wou rèbònanimy rŷíramyhŷ. Uladu mahâdu nohômy wou ralòmyhŷre tai tahè uladu sè-ki aô tai ijôo wna tahè wou dèbònamy aôtxile riwahinymyhŷre: heloo èrè èrè, ijny wèrbu, hèlòtyra, tahè wou riwymyhŷre. Wijinabòdu mahâdu riòrè mahâdu nohô tahè ralòmyhŷre wou tai tby mahâdu ròimyhŷre xidaji-ò óbramy tahè rýsýna òtaóta riôbranymyhŷrènyre tariòrè nohô dèbòna-my.

Diwymyhŷdènyde wou dèbòna-my rarajô, hefrigerýtxi, bulaxa, doxi, baliá, baô, nieru, kia hèka riwahinymyhŷre tariòrè nohô dèbòna-my riômyhyrènyre. Wiji bdèmy ixâwire hŷýna mahâdu tôhô dèbòna-my riwahinymy rŷíramyhŷ hèka rusare. Hŷýna mahâdu hèka tariòrè nohô riwiórónymy rŷíramyhŷ uladu tyhy-ò, tule taseriòrè wldu-ò. Iòwy-dimy hèka riwahinymy rŷíramyhŷ, myawa, adèdura, hâwò. Wijinabòdu mahâdu tule tôhôrèny diwiòrònomyhŷdènyde tahè diòwonymyhŷdènyde dèòrèru-my, xelula, televisão, fogão, gravadu-my, kyma-my kiè. My hèka Kubiru tùù wako relyyre.

WARATI RURARE

Curso Superior ki iny bdè dýñananadihyyle ratyyrtinymyhýre UFG ki irbi sôèmy rawahâre idi araõmysýdýñykre tyyrtidu-di arièrynkremy.

Wadèè Curso Intercultural ruru sôèmy arierykremy wabdèd ÿñana. Curso rbi reeryre sôèmy aõnaõna jiarý idi araõmysýdýýkremy tyyrtidu mahádu-di tyyrtina heto-ki.

Irbi wakõmunidade Hâwa Itxala-ki ixiko rejyydýñyre ijyydu èrydu iny bdèdýñana ijyy.

Waprojeto extraescolar jiarý irbi sôèmy jiarý watema rëtare sohoji txu dèysana wou-di.

Lahina-my bdèèryra waprojeto extraescolar rbile.

CAPÍTULO IX: CANOA INY

Ixyjuwedu Karajá

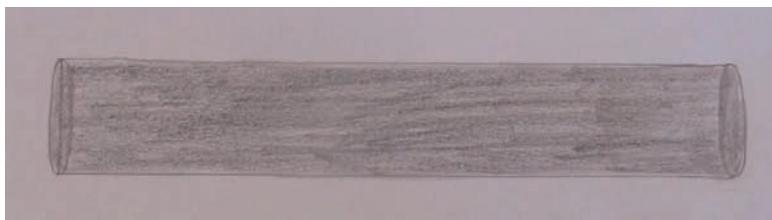
Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

HÃWÒ-MY IJYY – URANIA KARAJÁ

Hâwò-my hèka òwòru rèleemyhýre òwòru aôtxi aôkô knahè tûù rèleemyhýre, aômarki tûù hâbu riwinymyhýre tériò,

Tasý raradòò ijômy tûù relelemyhýre. Hâwò hèka hâbu riwinymyhýre, komy urile tériò rütomy ramyhýre bdèrahy-ò tahè itxi rèawna riòròmyhýre woma-di.

Irahudi tahè riòrymyhýre hâbu sôèmy, hâwyy tahè taijoi riarimyhýre tahâbu wiòhèdýydumy. Kia tahè hâbu rýsýnamy rèamyhýre, tawiòhèdýýdu mahâdu rýsýnamy bdèrahy-ò riwykremy rma rahurènyhèny lau. Irahudi tarkihè inatàhàmy riòrymyhýre awimy ibdèsamy irýsýnarèny ijôdimy, tiu rma rahurènykemy aôkô. Tkièmyhè hâwò inihikýki iwidýý isirare rki, ka, iyjaki tarki irè iwidýý irutaôre, tai knyrkihè hâwò ijoí irýsýna ijôdimy rirahumyhýre, tkièmy hâwò ijoí bëra-di riwymyhýre inihiký, iyja ta aôtxile rki riwymyhýrènyre.

Hâwò rki hâbu rahumy aôkô riwymyhýre bdèrahy rbi, urile rki iòbirale komy riwinymyhýre tarki ijômy soo-le riwinymyhýre, irahudi tarki idi namyhýde iwètari wselemy. Ixý-ki tarkihè inatàhàmy riwinymyhýre awityhymy, hâwò rki hâbu woma-di riwinymyhýre irahudi tarki brurè yjayja-di, iwo

Riywinymyhýre awityhymy, irahudi tarkisý rahutyhydi, hâbu hè-my rarunymyhýre tarki horeru ijômy riwymyhýre talawò idi risôkremy. Kia tarkihè risômyhýre, tarki ijômy bë-di tamy rehurehumyhýre sôètyhymy roohèny lau, idi tarùkilemy hèòty-di risômyhýre kia tarki awimy tamy rôhòtinymyhýreu tarkihè ixawimyhýre irahudi tasý idi ramyhýre.

Bëra-ò tai tkièmy roikremyhý wahè, kièmy hâbu rki hâwò riwinymyhýre idi ixiwèsi tòènamy rexiohinykremy. Tarki tule ijó iny witxira mahâdu idi ixinamy rexiohinyhýre, ixiwèsi tòènamy tahâwyy ta tariòrè mahâdu tòènamy, hâwò rki hâbu Aôtxi aôkô riwinymyhýre, hâbu iwidýýdu mahâdu rki ibutelere tkièmyhè isirareki òsny rki. Myhè iwidýýdu mahâdu tùù rarybèmyhýre, kiè kawsèmyhè iwidýýdu urania tùù wako relyyre hâwòmy, kiè.

HĀWÒ - MY IJYY KRAHIWA WAIRA KARAJÁ

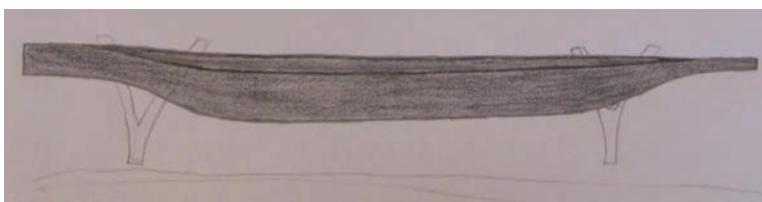
Hāwò-my arelyykre aōkibo awiremy iwidýýdu mahādu tūù rarybèmyhýremy, tasý tule timybo diarý tai rahamyhýremy tule arelyykre. Hāwò hèka hābu riwinymyhýre, hābu aōtxi aōkō knahè riwinymyhýre iwidýýdu mahādu rkihè ibutelere. Kièmy isiramy rèleemyhýreki òsny, hāwò-my hèka òwòru aōtxi aōkō rèleemyhýre aōma rki tūù rèleemyhýre.

Tériò òwòru nire kia tahè hābu bdèrahý-ò riòrymyhýre ièrèsymy ta riòròmyhýre. Hāwò rki hèka juhu bdeu hābu aōnaōna widýýna rare, òwòru rki aōtxi aōkō hāwò-my rèleemyhýre, tériò ta raradòò rki ijómy tūù releemyhýre. Kia tarki hābu tule aōtxi aōkō iwidýýdumy rýimyhýre, hāwò rki hābu ityhy riwinymyhýre tai rki iwidýýdu mahādu ibutere. Hāwò rki hèka ibutu-ò awiremy iwidýýdu mahādu tūù rarybèmyhýre tahè inatàhà hèka rare, hāwò rki iyjamy rýimyhýreki tériò rki iyjaki tūù rèleemyhýre. Kaa hāwò inihikýmy rèleemyhýre tarkisý tériò inihiký-ki tūù rèleemyhýre. Kawsèmy knyhè iwidýýdu mahādu tūù relyymyhýre, kia tahè diarý wiji hāwò widýýdu rèteýraxinyra aōmaki rki ijoina-ki, taina-ò tai rýimyhýreki rèteýraxinyre. Moma rki inire Krahiwa Waira Karajá, kia tahè diarý tamy rýýraxire timybo hāwo-di raaōmysýdýýnomyhýremy, tasý tule tamy rýýraxire ixityrèmy timykibo hāwò widýý rieryremy. Kia tahè kiamy riwarawyónyre tki rki, hāwò widýý rieryre talana hèki rki, tamy-ò tarki irè ilana riixinanyre, tai tarki irè irùè hāwò widýý-ò rýityhyre awityhymyrki. Irahudi tarki tki iximynamy ixisohojimy, hāwò-ò rexiurihire iwidýýmy, tériò rki riorore irahudi ixý-ò diwyde rahudi tarki riwinyre, ixisohojilemy kia tarkihè awilemy talawò riwinyre. Irahudi tarkihè ixybymy ijô diwinydènyde talana wna rki, ròirènyre rki tériò-ò èrèsymy bdèrahý-ò kia tarki ijótxi rekoarènyre tarkihè riòkròrènyre, irahudi tarki taile tòrù, ta txura riwinyrènyre. Ijô txu-my tarkisý ima lòramy ròirènyre tarkihè rahudi dirònydènyde, ijô txu-u tarkihè ijoi mahādu wna ròirènyre inatàhàmy kdiwydènykremy kia tarkihè diwydènyde. Ixýroo-ò tai tarkihè ilana tamy rarybèmyhý tki wna riwinymyhýre, ihky tarki tki wna hyky rki rihure, tai tarki irè awityhymy rièryre hāwò widýý, moma rki ilana inire Harawana Karaja, tki rkihè tule hāwò widýýdu nihiký rki rare kia tarkihè

urile rùrùre. Tai knyrkihè tki hāwòdumy ratximyhýre talana rbù sýtbymy. Kiamy tki wadèè rexirybènyre hāwò widýý rki tamy isira aôkô raremy, bdèrahý-ki tèriò roiwale rki ròimyhýre, kaa idi ixý roo-ò hāwò ralò wna tarki riwinymyhýre ihky rahumyhýre tarki idi rexiohinyhýre, ixiwèsi tòènarènymy tarki tule ijô iny witxira mahâdu tule idi ramyhýre ixinamy ixidèè, kawsèmy knyhè Waira wako relyyre tamy rýýraxireki tai tahè diarý kawsèmy rërtinyre ijyy ixidèè, ãdèè myle, kiè.

HÄWÒ-MY IJYY IBROBEDU KARAJÁ

Hāwò rki hèka hâbu widýýna rare, myy iwídýýdu wadèè tûù rarybèrèri rëtýraxinyrèriki. Moma rki inire hāwò widýýdu nihiký rare Ibrèbèdu Karaja, wiji tki rëtýýaxinyrèri timybo hāwò-di raomysýdýýnomyhýrem. Tahè kiamy wadèè rarybèrèri aôtxile mobo aô rierymyhýre mahâdu rki tiu aôbo rieryrerki, isiramy rahaôtyhy, iwsele knarkihè mobo hāwò widýý rieryrèri mahâdu tiu hāwò widýý-ki isiramy rahaôtyhy, tkièmyhè rieryrèri iwídè tahe inatâhâle rare, tasý ijômy kiamy rarybera hāwò-my rki òwòrù aôtxi aôkô rëlèmyhýre, òwòrù rki tu ijèdu ijôdire iòbitidýýmy inatxilerki, aômarki inire òwòrù, tèriò tarki raradòò ijôre. Kiaboho rkihè tûù rëlèmyhýre hāwò-my, urile rkihè tèriò awityhyre hāwò-my ijèduki itmyraule rki aónityhymy rautxiènomyhýre, kaa rahetxinany wna tarki rawètarimyhýre tarki awimy hâbu idi rexiohinyhýre, ijô idi rki retyymyhýre ahu-ò. Kaa raradòò tarki tule awire, urile tarki rahetxinanomyhýre harele iutxiè ixiyrbuhykylemy ratximyhýre txiòmy rkihiny rawètarimyhýre rmymyhýreu rki tkièhekýlemy rëamyhýre sýöhokýle, ka tèriò tarkihè tuôre rmy wna ixybyle rawètarimyhýre biuôle tarkisý ijômy raradòò hāwò-ki itybytmore kawsèmy knahè hāwò-my wako Ibrèbèdu relyyre.

Irahudi tasŷ tki iximy wadèè rarybere timybo tki hāwò-di raōmysydýnymyhýremy tèriò rki hābu teà-my riijèmyhýre riòkròkremy, kia itxi rèa rahudi tarkihè riòrymyhýre ijô txumy, inatàhàmy riòkròkremy tamy rèhemnynyhýreu tarki tamy ròtynymyhýre woma-di tarkihè riaty myhýre rahudi tarkisŷ tèriò nora riòròmyhýre irahudi tarkisŷ ityy irbi ritamyhýre, rexihu rahudi tarkisŷ tòrù-ò ta txura-ò rki ròtynymyhýre awimy tamy rôhôtinymyhýreu tarki ixâwimyhýre irahudi tarkisŷ soo riwinymyhýre.

Kaa awimy tamy rôhôtinymyhýreu tarki ixâwimyhýre, irahudi tarkihè iny sôèmy riòrymyhýre kdiwykremy ixŷ-ò tarkihè diwymyhýdènyde irahudi tarkihè tki ixisohodilemy riwinymyhýre, tarki aôtmo aôkô rahùmyhýre tkièmy rkihè txuôtxolemy tamy ròtynyrèrimy ihky tarki aôtmo aôkô rexihùmyhýre titxibo wayre ituè txudile rki rahùmyhýre. Ka tèriò inihikýkile tarkihè irèhè riòrèhèkýmy rki rexihùmyhýre, ihâremy rki txuôtxuômy tamy lòty-ki rki tèriò yja wsele ritùèmyhýre aôtmo aôkôle, kawsèmy knahè iximy wako relyre retýýraxinyreki hâwò bdèdýýnanamy kiè.

HÂWÒ - MY IJYY SURUA JAVAÉ

Hâwò-my rki tèriò rèleemyhýre tarki ijômy raradòò tùù rèleemyhýre tki boho rki hèka hâwò-my ijèduki awirènyre iyxirerki òwòrù mahâdu rbi tai tarki hâbu irûtaôlemy riwinymyhýre, hâwò rki hâbu bdèrahymy riijèmyhýre tarki teà-my ijômy rýityhymyhýre sôèmy. Kia tahè hâbu aôtxi aôkô rki riwinymyhýre tibo iny iwidýý rièrymyhýre mahâdule rki, juhubdeu rkihè aônityhymy hâbu mahâdu hâwò-di raōmysydýnymy rýiramyhý ijói rki sôèmy wihemy rirahùmyhýre tèriò èrèsymy. Kia tarkihè tèriò ò riòkròmyhýrènyre irahudi tarki taile ityy ritxiwimyhýrènyre irbi, rexihù rahudi tarkisŷ.

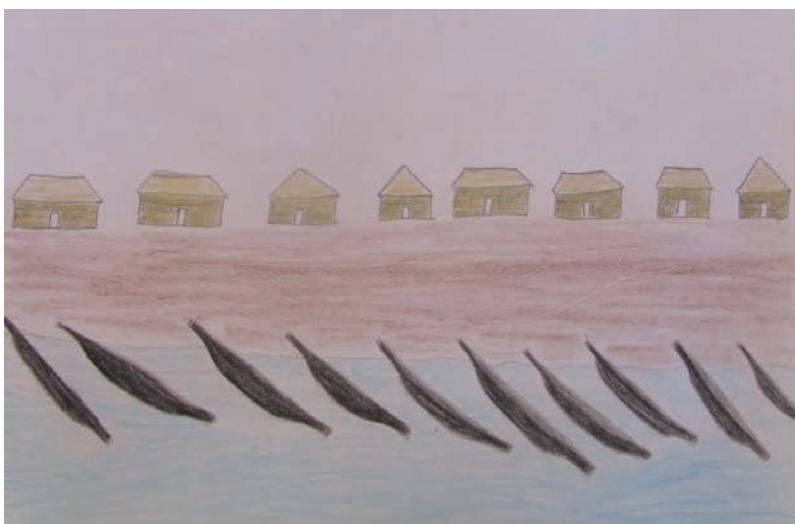
Tòrù-ò ròtynymyhýrènyre tarki txura ijômy riwinylemyhýrènyre, rexihù rahudi tarkisŷ soo riwinymyhýrènyre irahudi tarkihè awimy tamy rôhôtinymyhýrènyre tarki ixâwimyhýre, irahudi tarkihè inatàhàmy ijoi mahâdu wilawò riòrymyhýre. Ixŷ-ò kdiwydènykremy kia tarkihè bèra-di wilawòesi-di dirahùmyhýde, tiwnaki rki narimyhýde hâwòesi, bdèrahykile

ka tiwnaki tarkisý ru-my idi rèhèmnymyhýre. Irahudi rki iwèdu mahâdu talawò riwinymyhýre, hâbu rki woma-di hâwò riwinymyhýre, kia tarki hâbu hâwò-ò ròtyny wna txuôtxuômy aôtmo aôkô talawò rahùmyhýre, irahudi tarkisý hèòty-di risômyhýre, irahuditarkisý ixypy talawò wo riysèmyhýre brurèyjayja-di rexihùmyhýreu tarkisý hâute bò-di talawò rihânymyhýre, hâwò so bsè-my rýikremy rki, kaa tukoki tarki urile hâwò iwo yja-my rýimyhýre rexihùtyhydi tarkihè bëra-ò hâbu talawò riwymyhýre tkièmy tai roikremy. Irahudi tatkihè ijo mahâdu idi rexiohinyhýre ixiwèsitòènamy, tai knyhè hâwò awire rki ibutumy hâbu mahâdu-ò kiè, kawsèmy knyhè iwidýydu tùù wako relyyre rèteýraxyreki, moma rki inire SURUA JAVAÉ, ihetorènykile rèteýraxyre iaomysýdýynamy kiè, hâwò-m y ijyy timybo hâbu riwinymyhýremy ijyy.

HAWÒ- MY IJYY – HUREARE KARAJÁ

Hâwò hèka hâbu widýyna rki rare myý, tùù iwidýdu mahâdu rarybèmyhýre. Kia tahè inatâhà hèka rare diarý tule tai rahamyhýre kièmyhè tiu iny aôtxi aôtxi riwinymy idi rètehèkômyhýre tikièmy iwidýdu mahâdu tbytbyle riwinymy idi rètehèmyhýre. Kiaremy hèka diarý hâwò widýydu-ô rèteýraxyre, moma rki inire hâwò widýydunihiký HUREARE KARAJA, kia tahè diarý itxi rèare São Feli-kile, kia tahè taile rèteýraxyre titxibo txu ty a bdeu. Timybo tki juhu bdeu itmyramy raremyhýu hâwò-di raomysýdýynamy raremyhýmy tamy rýraxyre kia tahè wadèè tùù rarybere timybo hâwò-di raomysýdýynamy raremyhýmy juhu bdeu, kia tahè diarý kiamy taireny rahare hâwò widýydu mahâdu wiijyy wseleheký relyymyhýrènyre wakò, tkièmyhè iny inaubiôwa rèteýraxyre kia tahè wiwseleheký wakò relyymyhýrènyre. Timybo hâwò rèlemyhýremy tasý aôbo hâwò-my rèlemyhýremy wiwseleheký ijyryny rare ijô iwitxiramy wirbi rarybèmy aroholakèhè ihokôre. Tai knyhè ibutumy irybè rertinykôre ibutelemy rëwinyre tibo wadèè awityhymy tai rahare mahâdule, tkièmyhè ijô iwitxiramy ihokôre hâwò widýydu mahâdu ijyy, wiwsehykylere hâwò-my ijyy tai knyhè kawsèmy rëwinyre hâwò bdèdýýnanamy lýraxy. Hâwò rki hèka awi rare juhu bdeu tasý-di ramyhýre aôtxi, wiji tule awilemyhýre

tahè inatàhà hèka rare, hāwò ihoōkèki isiramy iny utura rirbùnynyhýkè, tahè inatàhà hèka rare hāwò awire ibutuò, iny idi ixiwèsi tòènamy ramyhýre bdèrahystxi. Tasý tule ijô iny idi taaõnaõna riwymyhýre sôèmy ibutèmy aôkô, tai knyhè hāwò awire iny mahâdu-ò butuò kiè kawsèmyhè rërtinyra hāwò widýýdu rybè, tasý tule diarý rehonanylera timybo tai rahamyhýremy tùù rarybera. Tkièmyhè diary hāwò-my sôèmy rahõtiyrèmyhýre rexihuketxi, tai tahè tki rëtare waõmysýdýýnamy tai tahè idixè nanaõmysýdýýnymyhýde, iwidýýdu mahâdu naditýýraxinymyhýde tahè wako delyymy nyimyhýde taõmysýdýýnamy. Kiè hāwò-my lýýraxi iwidýýdu mahâdu-ò. Diarý rki moma wanire IXYJUWEDU KARAJA, hāwò widýýdu mahâdu lýýraxidýýdu.

CAPÍTULO X: ULADUSÔMO-LSINA (AS BRINCADEIRAS DAS CRIANÇAS INDÍGENAS INY)

Harixtxana Karajá

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

ULADUSÔMO-LSINA

Timybò juhuu uladu mahādu rsinymy rŷiramyhŷ kiamy kaki arelyykre, ibutelemy, kièmyhè bdèdŷnana riobynyōre.

Juhu bdeu uladu mahādu tsinatyhydi rsinymy rŷiramyhŷ, kaa wijí ta tori lsinadile dsinymy nyimyhŷde.

Juhu tori aõna ihotyhyōre, taita uladu sômo ixidèèwi rsinymy rŷiramyhŷ kièhè.

HAWÒDI ALSI

Wyra bdeu rki bdè irùxèramy roimyh ūre beà sbèna-ki awimy roimyhŷre, taita weryry mahādu tamy worelemy tûù rôhômy rŷiramyhŷ. Tasŷ jyhu-u iny mahādu hâwò rki sôemy riwinymy rŷiramyhŷ, ijô hâwò inihîymy riwinymyhŷre, týhi-my idi rirahumyhŷkremy, ijô tarki iyjalemy riwinymyhŷre, tariòrè lsinalemy. Jyhu-u rki weryry mahādu sbè luure, tasŷ tule alsiluure ihèrbileta tahè hâwò-di wiokina ralawoijratèrènomyhŷre. Hâwò-di iximyna myna rowonymyhŷrènyre, tibo ihâwò ijraterètyhykremy, tahè tibo ihâwò awityhymy awimy rëamyhŷre ijraterènyre tii ròtamyhŷre ijô mahādu ribi. Kièmyhè ihâwò ijraterènaki awityhymy ijô mahādu rbi ròtamyhŷre. Hâwoijratèrè weryry mahādu tai awimy rahamyhŷrènyre Kièmyhè idi awityhymy rexibdèsanonymyhŷrènyre, tasŷ tiubo raumynykreu idile rexiôhinymyhŷre. Kièhè.

TBÒTÈRÈ-DI OTXIXA RAMYMYHÝREMY ALSI

Nadi kiamy wako relyyre, juhu-u rki tii uladu-u weryry mahādu aōma rki riwinymyhýrènyre tbòtèrè rki, dèlèmy hèòty rù-ò ritdimyhýre, raaxinykremy, irahudi tahè raaxinymyhýreu òwòru dèsè txurà-ò ritdimyhýrènyre. Irahudi tahè sôèmy Weryry mahādu idi rsinymyhýrènyre. Iximyna, iximyna idi rirahùmyhýre otxixa rimyrènykremy, tikibo otxixa sôèmy rýiwna, tamy rirahùmyhýre, tibo tòsè èry otxixa rimymyhýre tibo ta ijô rimymyhýre. Tibo rimymyhýre irahudi moèy-di ritaamyhýre iwètyatxi irahudi tahè urile idi rsinymyhýre. Rimymyhýre, wasimyknyhý. Kièhè.

BUHÃ-MY ALSI

Juhu rki hirari mahādu rsinymy rýiramyhý buhã - my, buhã lau brèbumy rki raòrònymyhýrènyre. Sohoji iny-õ tùù ritamyhýrènyre, tii ijô mahādu hèmy rèakremy, dèlèmy hirari mahādu wii sôèmy rotymyhýre, buhã-my lsi ròhonykremy. Tibo buhã-my ratara beàraki riraómyhýrènyre, tamyó tahè Ijô mahādu tamy rirahumyhýre, kiamyhè rirybènemyhýrènyre, “Hirari sômo sômorèny kiawahè anobo àdkèrèny rarèri òkè buhã lekiè”, kawsèmy rarybèrèny rahudi tahè urile raórarunymyhýrènyre. Imyrahudi tahè ixby alsi riórarunymyhýre, iwsè tyhúle. Kièhè.

IJESU-MY ALSI

Ijèsu-my lýýraxi rèwinyre taita kiamyhè wako ijyy rýire, juhu-u rkí weryry sôèmy rsinymy rýiramyhý, ijô ube - my, ijô tasý beà-my rsinymy rýiramyhý. Kiamy rkihè rsinymy rýiramyhý ijèsu-my, ijô weryry iherbile ijèsu èrymy raumynymyhýre, raumynymyhýreu ijèsudumy rèlemyhýre. Juhu rkí iny mahâdu tamy tariórè ritèranymy rýiramyhý, kièmy ijèsudu rkí rarùdènamy juhu-u rýiramyhý. Ijô weryry mahâdu wi-di rirahumyhýre ÿnyra-ó, taita sôèmy wi-wna rèsuemyhýrènyre, irbile tahè ijô ratyhymy ramyhýre. Juhu mahâdu rkí tariórè luahi rijèmy rýiramyhý, ityhymy raumynykremy. Kia rkihè ijèsu luahi-ki awire, mna-dè, uràhà dèòhu, jydèrè dèòhu, ùwòrù-ti, lei-ti, riunobtò. Juhu-u rkí weryry txile latxidi rahèmy rýiramyhý, tasý tule luahi ijödimy taita juhu mahâdu luahi - di ratyhymy rýiramyhý. Ijô tasý ijèsudumy runykremy rahùlòimyhýre, aówna inatao, da inaubiowa-txu aówna. Myknyhè ijèsumy ijyy.

IJASÒ-MY ALSI

Juhu-urki weryry mahádu ijasò-my sôèmy rsinymy rýiramyhý, Délèmy wii ributunymyhyre, irahudi tahè atèhôti tyy tùù riwinymyhyrènyre, Sôèmy.

Tahè idi alsi ròhònomyhyre. Hirari sômo tule ihèrènyki rsinymyhyrènyre, ibrò ldumy rekoamyhyrènyre.

Weryry mahádu taèrynamy ijasò-di rèsèmyhyrènyre, kièmyhè ijasò ixè sôere, tasý iwiu tule sôelere.

IXIWÒTÈ-MY ALSI

Juhu-u riki uladu mahādu tèysamy rŷiramyhŷ, sōèmy rsinymyhŷrènyre ixidèèwimy .

Ijô mahādu ixiwòtèmy rkihè rsinymyhŷre, sòhòji iitxèsèdurènemy rèamyhŷre, tii tahè rijjèemyhŷrènyre. Butumy itxirèny rèa-di tahè iwitxitramy alsi ròhònymyhŷre.

Ijô uladu sômo ÿnyra-ò rirahumyhŷre, ixiwòtè-my lsilemy, taita tahè rsinymyhŷrènyre.

HÃLÒÈ-MY ALSI

Weryry smo hirari smo riki butumy rsinymy rŷiramyhŷ hâlòëmy, wihèmy sôèmy rki rekòamyhŷrènyre. Tibo iijratèrè tyhy hâlòè rbi rahènemyhŷre, tibo iijratèrèo tahè hâlòè dò-my rèamyhŷre.

Itytiki alsi ròhony wna ijô uladu brèbumy raòwònomyhŷre biu-ò, aôwna hâlòè ihèmy raòwònomyhŷre, aôwna ta aôkore. Ijô tasŷ bdèrahystxi raijranymyhŷre. Ijô mahâdu tasŷ bera-txi rèsèmyhŷre.

TOI-MY ALSI IJYY

Juhu bdeu toi-di rki rsinymy rŷiramyhŷ, mai sityy rki tùù riwinymyhŷrènyre. Délémymai sityy ributunymyhŷre, sôèmy tahè riwinymyhŷrènyre, ixidèè, ixidèè riwinymyhŷre. Tibo iwidŷŷ rierrykômyhŷre tahè ijô ierrydu tamy riwinymyhŷre. Irahudi tahè sôèmy rsinymyhŷrenyre. Tabiówa tabiówa-my. Widèè widèè idi rehumyhŷrènyre. Tirbibo rèsè wna toi, ròhonymyhŷre, tasŷ iwitxira tèròwymy ralòmyhŷre rsinykremy.

Matuari mahâdu bola wsèmy tai raharènyre, widèè widèè idi rehumyhŷrènyreki. Kiéhè.

OROHINARU-MY ALSI

Juhu mahādu sōèmy tariòrè ko ijyy-my relyymy rŷiramyhŷ. Taita uladu mahādu sōèmy ijyy rièrymyhŷre.

Ihèrbileta uladu-ō alsimy tùù rsinymyhŷre, bêtèhèaôboini, orohinaru ijyy-ki ijôdire, tahè juhu-u uladu mahādu.

Tùù sōèmy rsin ymy rŷiram yhŷ, dèlèmy rki wiiributunymyhŷre, irahudi ta tùù rsinymyhŷrènyre. Sohoji.

Uladu orohinaru-my ratamyhŷre, tii ta sōè mahādu hèmy.

Rèamyhŷre, kiamy tirybènemy: “Orohinaru, iwesky, wesky.” Tahè uladu rimy wna tii tùù rèlemyhŷre.

Irahudi tahè isby alsi ròhònomyhŷre.

TŌARARA-MY ALSI

Juhu-u rki uladu mahādu lsina sōere, weryry, hirari wna wii ributunymyhŷre. Irahudita tahè tōarara-my rsinymyhŷrènyre.

Dèlèmy tbòra tùù riwinymyhŷrènyre, irahudi tahè alsi.

Ròhònomyhŷre. Òwòru smo-ò ritèôtènemyhŷre, tahè irahudi.

Wilau riwòmyh ūrènyre, kiamyhè rirybènemyhŷre, tōarara, tōarara, tahè tibo sōèmy itxi rèa wna tii riwèdunymyhŷre. Irahudi tahè iwsè tyhyle alsi ròhònomyhŷre.

WYHY-DI ALSI

Juhu weryry mahādu ijataò-ò wyhy-di rehumy rŷiramyhŷ. Taita sôèmy wyhy-di dehu èrymy raumynymyhŷre.

Kaa tasŷ timybo juhu-u weryry mahādu timybo utura-ò rehumyhŷremy ritèòsinyrèri.

Kaa ijô tasŷ weryry mahādu bròrè wdèmy rexurihirènyrèri. Kiè.

TIMYBO IDI RAHÕTINYRÈRI

Lýýraxi rëwinyreu sôèmy ijyy reeryre, timybo uladu mahâdu rsinymy rÿiramyhÿ juhu-u. Taita matuari mahâdu wako relyyre, Koraxi, Ijawari, Obrára. Kaboho rbi uladu lsinamy ijyy rëwinyra.

Uladu mahâdu dèè dèòsina rëwahinyre, taita sôémy tai awimy raharènyre. Kiémy tiu tùù rsinyrènyõmyhÿre.

Txiòtòètukè motyhytyhybo riwawiòhènanyre.

CAPÍTULO XI: IJÈSU – (LUTA CORPORAL)

Iykana Karajá

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

IJÈSU - LUTA CORPORAL

LÝÝRAXI RÈWINYRE IJÈSUDU-Ò: URIARU KARAJÁ

Ijèsu hèka iny boho tsinamy tule alòrè riòrèmy iny boho idi ratximyhyrényre. Ijesu hèka ihetxina mahādu komy riòrarunyre, juhu bdeu hkýle wiwna rèsamy rýiramyhý, tki tii mahādu hèka wibàmy wimy rarýñymyhyrényre, kièmyhè ijèsudu leheký iu bdeu rýiramyhý.

Awì hèka ijèsu rare, sôèmy hèka iny dèè iny hâwa-ò bdësa riwahiny myhyré, tule iny ijèsudumy iximy rawdymy ratximyhyré, tki hèka inihikýmy dëysa riwahinyre hâwa-ò, kièmy juhu bdeu iny iximy rahýýnanymy aônaôna rihèldunymy rýimyhyré ijèsudumy.

Hetohoký rýimyhýre bdeu hèka ijèsu sôèmy ròhònomyhýre, hetohoký wio-ki rýimyhýreu hèka rudiu ixý rawo-my malua rèsamy ramyhýre ube-di, kaa ijèsu hèka ixitxira riòremy ròhònomyhýre worsý ijèsuna rbi, iira-ki hèka ixitxiramy rahamyhýre iijèsu tahè wiwselere. Tasý tule iny mahádu rininimyhýre wabahaba worsý-my, kaa worsý hèka ruraldumy rki ròròmyhýre widèè, wiwna rarýñanyakremy, rsinykremy tule rèsukremy, iu tahè sôèmy ijèsu ròhònomyhýre worsý wímy sôèmy raòhòtèemyhýre.

Mobo inatàhákymy ixidi riwisnomyhýre ijèsudumy rùnykèmy, tki mahádu hèka ijèsudumy ini òrùrèmy rýimyhýre ixidi wisýdýýdu mahádu, urile hèka iny irutaómy aôkô ijèsu bdèdýñana riérymyhýre, sôèmy iny rarúijòtimyhýre, tarúijòti uldumy tahè tùù iny rùnomyhýre, kièmy ijèsu bdèdýñanaki hèka luahi aônityhymy iny riwiòhènanymyhýre iny rùrùtèrè, iny èlètèrè, iny dèywsè butumy ritamyhýre iny rbi.

Butumy hèka timybo iny rèsamyhýre tamy riòbitinymyhýre, ijèsu bdèdýñanaki hèka butumy ijödire idi dehuna, iitxèsena, kaki arildikre ini aôtyhytyhymybo ijèsudu mahádu rèsamyhýre ni ijèsu hèka tahtý, tarùti ukò, tèrarbi idy, hálòewo, bejuju, ikonana tahè iworbi idy rare, kabohomy aôtxile ijèsudu iny dèè rëa wna hèka aôtükô iny risnomyhýre. Mobo ijèsudu rýimyhýre hèka kaa butumy riérymyhýre, iháremy iitxèna dori riérymyhýre timybo rexiekre ijèsuna woki.

Ijèsudu mahádu ijèsu-ò rexiwodèybinykre irèhetxi rexiluahinskyre, aôtyhytyhybo tahè luahi-ki riuhekre: rahiyoikre, renarehekre, latxi-my rahekre, ikonana tahè axiwèra- di tahtxi risókre, txuu iyhykõmy tùù riwinskyre sôèmy tabyrèmy rexiekre, irahudi tahè latxi-my rahekre butumy taâxiò-my, tati-my, ikonana tahè tarùti-my rahèkre.

Txibo ijô iháwydymy rýimyhýre taháwydymy reximyhýre, tai tahè ijèsu awimy riraòmy ratximyhýre ijèsuna hutina-ki. Juhu watmyramy raremyhý bdeu hèka sôèmy rèsamy raremyhý, kièmy ijèsu bdèdýñana kaki rèldira butumy rëèryre, iháremy wlabiè tùù wadire inihikýmy riwawiòhènanyre, ixiwedenamy ararekremy rki tùù wadèè riwinskyre, tahè tùù rahonyre. Wiji nadètèhèmyhýde tahè iny-ô tùù ixidi riwisnokykymyhýre, urile ixýju riòrè bdèdýñanaòhkýle iximy dobenemy dýimyhýde.

Taikiknyhè ixawimyòsnyhè roimyhýresôèmyhèwiji nadôhôtiyrèmyhýde kiè.

RETYYRAXINYRE: IJÈSUDU IWRARU KARAJÁ

Āhādu-u diary lÿýraxy rëwinyre Ijèsudu-ò.

Ini rki Iwraru inire, ta ihâremy tule hâwa riwèdunymyhýre, hâwa wèdumy ratximyhýre. Butumy hèka ijèsu bdèdýñanamy rëtýýraxinyre, komy hèka urile ijyy-m y wako relyyre, timybo uladumy rëtèhèmy raremyhýmy.

Tki hèka uladu-u aô rièry aôkô rki rare ijèsu bdèdýñana-ki, tule ixè bdèdýñana-ki. Tahè talabiè.

Dohodýñamy tahè butumy aôbo rièrykôre, rièryre ijèsu, ixè, wiu ihâremy ijô rýira.

Tiubo tki ijèsu-my kotyhymy ròhonyre-u sôèmy rki narýñamy rëare, irahu-di tarki ilabiè tamy rarybèmyhý, Watau rki ilabiè nire, kiamy rki

tamy rarybere ixidi rōhōtinykremy tanarŷñadi, tariowsynadi. Tahè inihikýmy rki ixidi rōhōtinyre, timybo rexiowynykredi, timybo ilabiè ritohonyre mynamynamy tarki tūù riwinyre, sōèmy rki rexiaōhkŷhkŷnyre, butumy rki talabiè rybè mynamy riwinyre.

Komy rki rahyloire rahyloimy rki irahudi tarkisŷ renarehere tabyrêmy rki rexième raremyhŷ isýtbymy tarki tarùti-my rexihere.

Tati-my, taâxiò-my, rahèmyhŷre tuhukyhyky rki raremyhŷ tamyle rki txuu rēamyhŷre ru-di, txioro-my, rki tūù riwinymyhŷre ikonanamy tahè tahtxi risōmyhŷre axiwèra-di sōèmy rki hèka rarùijòtimyhŷre tki hèka aônityhymy rirùijòtinymyhŷre tèsè dètimy rki sōèmy òwòru rarùti-my rasirdènanymyhŷre kabo rkihè sōèmy tamy rùrùtèri omyhŷre. Myknyhè wako iximi relyyre timybo ijèsu rieryre bdèdŷñananamy.

Tki hèka luahi bdèdŷñananaki axiwèra-di htxisō, latxi-ki awimy rahare, kièmy tamy inihikýmy rùrùtèri omyhŷre sōèmy riwiòhènanyre.

Tiubo ijèsu-my rēamyhŷre-u iny dèè iny-le ikoki èlè risamy rēywsèmyhŷre iole tarki iny-di rehumyhŷre, kièmy butumy ijèsu òtaòta rieryre, kaki ini wadèè riwinyre: bejuu, tarùti ukò, hálòèwo, tèrarbi idy, tahtŷ, wàriwàri, kaa hèka butumy rieryre.

Kaki rarybere: tki hèka 16 wyradile ijèsudu-my ròhonyre, butumy hâwa hâwa wna resure raòsýna binabina ôhykylemy tajjesu rahumy rùnzymyhŷre. Ixby kaki ikona- my rarybere, ijèsu bdèdŷñananamy, ijèsu rki hèka awi rare sōèmy rki hèka iny dèè bdèsa riwahinymyhŷre, iny hâwa-ò tule iny mahâdu-ò. Juhu bdeu rki hèka iny tajjesudu brò rbi aônaôna-di rahŷñanymy rŷiramyhŷre, ahu-di, otuni mny-di, nawii rbùdŷki. Kawsèmy knyhè ijèsu bdèdŷñananamy rêtýýraxinyreki wadèè tūù rarybere, awimy diarý tai rahare kièmydo wiji iny-ô tūù ixidi riwisnykôhykymyhŷre rùsam y òsny roimyhŷre. Taiki knyhè tki waõmysýdŷñamy ixidèè rêtare butumy ibdèdŷñana arierykremy ixby tūù arotohodŷýkre wauladu smo-ò, kiè. Txiótòetukè.

LÝÝRAXI RÈWINYRE IJÈSUDU-Ò: URIARU KARAJÁ

Ijèsu hèka iny boho tsinamy tule alòrè riòrèmy iny boho idi ratximyhýrènyre. Ijesu hèka ihetxina mahádu komy riòrarunyre, juhu bdeu hkýle wiwna rèsamy rýiramyhý, tki tii mahádu hèka wibàmy wimy rarýñnymyhýrènyre, kièmyhè ijèsudu leheký iu bdeu rýiramyhý.

Awi hèka ijèsu rare, sôèmy hèka iny dèè iny hâwa-ò bdësa riwahinymyhýre, tule iny ijèsudumy iximy rawdymy ratximyhýre, tki hèka inihikýmy dèysa riwahinyre hâwa-ò, kièmy juhu bdeu iny iximy rahýñnamy aônaõna rihëldunymy rýimyhýre ijèsudumy.

Hetohoký rýimyhýre bdeu hèka ijèsu sôèmy ròhònomyhýre, hetohoký wio-ki rýimyhýreu hèka rudiu ixý rawo-my malua rèsamy ramyhýre ube-di, kaa ijèsu hèka iwitxira riòrèmy ròhònomyhýre worsý ijèsuna rbi, iira-ki hèka iwitxiramy rahamyhýre ijèsu tahè wiwselere. Tasý tule iny mahádu rininimyhýre wabahaba worsý-my, kaa worsý hèka ruraldumy rki ròròmyhýre widèè, wiwna rarýñnanykremy, rsinykremy tule rèsukremy, iu tahè sôèmy ijèsu ròhònomyhýre worsý wimy sôèmy raòhòtèmyhýre.

Mobo inatàhákýmy ixidi riwisnymyhýre ijèsudumy rùnykemy, tki mahádu hèka ijèsudumy ini òrùrèmy rýimyhýre ixidi wisýdýýdu mahádu, urile hèka iny irutaömy aökó ijèsu bdèdýñana rièrymyhýre, sôèmy iny rarùijòtimyhýre, tarùijòti uldumy tahè tùù iny rùnymyhýre, kièmy ijèsu bdèdýñanaki hèka luahi aónityhymy iny riwiòhènanymyhýre iny rùrùtèrè, iny èlètèrè, iny dèywsè butumy ritamyhýre iny rbi.

Butumy hèka timybo iny rèsamyhýre tamy riòbitinymyhýre, ijèsu bdèdýñanaki hèka butumy ijòdire idi dehuna, iitxèsena, kaki arildikre ini aôtyhythymybo ijèsudu mahádu rèsamyhýre ni ijèsu hèka tahtý, tarùti ukò, tèrarbi idy, hâlòewo, bejuju, ikonana tahè iworbi idy rare, kabohomy aôtxile ijèsudu iny dèè rèa wna hèka aôtükô iny risnymyhýre. Mobo ijèsudu rýimyhýre hèka kaa butumy rièrymyhýre, ihâremy iitxèna dori rièrymyhýre timybo rexiekre ijèsuna woki.

Ijèsudu mahádu ijèsu-ò rexiwodèybinykre irèhetxi rexiluahinskyre, aôtyhythybo tahè luahi-ki riuhékre: rahoiloikre, renarehekre, latxi-my rahekrekre, ikonana tahè axiwèra- di tahtxi risókre, txuu iyhykómy tùù

riwinykre sōèmy tabyrèmy rexiekre, irahudi tahè latxi-my rahekre butumy taãxiò-my, tati-my, ikonana tahè tarùti-my rahèkre.

Txibo ijō ihawyy-dimy rýimyhýre tahawyy-my reximyhýre, tai tahè ijèsu awimy riraomy ratximyhýre ijèsuna hutina-ki. Juhu watmyramy raremyhý bdeu hèka sōèmy rèsamy raremyhý, kièmy ijèsu bdèdýýnana kaki rèldira butumy rèeryre, iharemy wlabiè tùù wadire inihikýmy riwawiòhènanyre, ixiwedenamy ararekremy rki tùù wadèè riwinyre, tahè tùù rahonyre. Wiji nadètèhèmyhýde tahè iny-ò tùù ixidi riwiisnykôhykymyhýre, urile ixýju riòrè bdèdýýnanaòhkýle iximy dobenemy dýimyhýde.

Taiki knyhè ixawimy òsnyhè roimyhýre sōèmyhè wiji nadôhôtiyrèmyhýde kiè.

IJÈSU-MY IJYY ÒRSY (PESQUISA)

Iwyaru-ò ijèsu-my ijyy reoryre timybo tùù wako relyykremy aôherekibo? Iwyaru ijèsudu rare, butumy ijèsu bdèdýýnana riveryre tai tahè tùù tamy rahotinyre. Juhuu diary tamy rarybere tai ijyy riòrarunykre koki, aômybo tii wna ararybekremy aô bdèdýýnanamybo.

Tai tahè butumy tùù tamy rarybere, ijèsu bdèdýýnanamy wako belyykremy kaò adèè rarèri, Kia tahè Iwyaru tarybè riòrarùnyre, awire tùù ako arelyykre ijèsu bdèdýýnanamy. Juhu tyhy wako relyyre Kiamy, ijèsu rki hèka luahi wna rarawyòdýýmyhýre, tai tahè kaki luahi riòbitinyre aôtyhythybo luahiremy; hylòi, inarèhè, latxi, htxisô kaboho hèka ijèsu rawyò roire, ixièry hèka iny ijèsudu-my ròhònomyhýre.

Irbi tahè ijômy tule rarybere timybo juhu-u mahâdu ijèsu-di roiremyhý bdèdýýnanamy, juhu mahâdu hèka ijèsu-di riywiny my roiremyhý iu bdeu ijèsu awimy ròhònomy rýiramyhý. Ijèsu rki hèka uritrètrèmy aôkô ròhònomyhýre, hetohoký bdeu tahè awityhymy ròhònomyhýre, Btôiry worsy ròròmyhýre Hâwalò worsy-ò tahè wiwna rèsamyhýrènyre, ijèsu sýtbymy tahè alsi ròhònomyhýre.

Tasý ijômy ijèsu ròhònomyhýre ôtuni-ò ijra-ki rki, wrarè riòrè, ahu tule, kaboho òraruki ijômy ijèsu ròhònomyhýre, tibo aôdi ratxikè tòènamy,

worsý-my rexirahòrèmy wiwna rèsomyhýre. Kièmy titxibo rirahumyhyre ijoi butuhkýmy ijèsudu ridymy rirahumyhyre taitxèsédurènemy, kiè.

Luahi Bdèdýñana

HYLÒI: Ijèsudu mahádu hèka txuu iyhykómy rahylòimyhyre, idi awimy

Ijesu-my rèakremy tèywsè tèrèmy ityhymy.

INARÈHÈ: Inarèhè hèka hylòi wna rarawyòdýýmyhyre, iu hèka ijèsudu mahádu tabyrèmy rexìèmyhyre ibutelemy riroximyhyre aõ bëbè lemy riömy ratximyhyre.

LATXI: Kaa latxi hèka ijèsudu mahádu tarùti-my, taáxiò-my tule tati-my idi rahèmyhyre, idi irùti, iti, iáxiò tètitèrèmy, tule irùrùtèrèmy rexirahorekremy awimy idi ijèsu-my rèakremy ityhymy.

AXIWÈRA WÈ: Tule kaki ijèsudu hèka tahtxi axiwèra wè-di risómyhyre, idi ijèsudu- my, inihikýmy relekremy. Kaa luahi hèka ijèsudu mahádu-ò rùrùtèrè, dèywsè tèrè riwahinymyhyre.

DOCUMENTAÇÃO

Ijèsu-my hèka uritrè rbi aōkō rèamyhýre komy iny rexiluahinymyhýre, iny renarèhèmyhýre, rahylòimyhýre, rahèemyhýre tule rexixtisômyhýre, kaboho hèka ijèsu rawyò roire ixièry hèka iny ijèsudu-my ròhònomyhýre. Luahi-ki hèka aonityhymy ijèsudu mahâdu-ò riwahinymyhýre rùrùtèrè axiwèra wè-di htxisô, ibiòwa ta latxi rare, kaa luahi boho hèka ti rùrùtèrè, dèra rùrùtèrè, tule rùti rùrùtèrè riwahinymyhýre. Iny ijèsu-my ixidi rèakèki

kaahè riuhèkèki awityhykè tki hèka tkityhyre, tai idi kôhôtinyrènykèki awityhykè, kaahè awityhyre kiè.

5. IJÈSU-MY IJYY ÒRSY (PESQUISA)

Ijèsu-my ijyy reoryre Wadehi-ò, tûù taèrynamy wako relyykremy ijèsu bdèdýnanamy. Komy hèka walýýraxi kiamy tamy rèòrarunyre, timytyhytyhykibo hèka ijèsu ròhònomyhyré aôbo iòrarumy? Tahè wadèè kiamy riòbitinyre, ijèsu hèka ijô iòrarudimy ròhònomyhyré, ijô tahè urile ròhònomyhyré. Kaki riòbitinyre awityhymy ikeitxèna: mobo ijasò wèdu tôhô hâwa witxiraki rýira isiramy ridymyhyré tahâwa-ò, txibo ijèsudu ijodikreki rahýýnanamy ridykre tahâwa-ò, kaki hèka ijômy ijèsu ròhònomyhyré.

Ijô tasý wrarè rbùdýyre, ôtuni òraruki ijômy ijèsu ròhònomyhyré, kaboho òraruki hèka sôemy worsý wimy raòhòtèmyhyré, ijèsu-my tibo ijèsu-ki ròtamyhýre hèka rahýýnanamy ahu-ki rawaxinymyhyré, wrarè rirbunymyhyré, tule ôtuni rimymyhyré kahè ijèsu nihiký òlòna rare juhu bdeu.

Katasý ijômy ararybekre ijèsu òlòna bdèdýýnanamy, ijèsu hèka tiu uritrètrèmy ròhònokykymyhyré, kaki arildikre ijômy ikeitxèna: titxibo lateni ròhònonykreu riramy aôtxile uladu smo hèmy rèakreu, lateni òraruki aôbo uladu rawotmôkre, iu tahè ijômy ijèsu ròhònonykre, uladu labiè, ilanahè malua riòkakre mobo htýdýýdu-ò. Kakihè ijômy iòhârùmy ròhònomyhyré.

Kaa ijô ijèsu tahè hetohoký bdeu ròhònomyhyré, tamyhè mobo ijèsu-my ixidi rýimyhýre rexiluahinymy rýimyhýre awimy idi ijèsu-my rèakremy ityhymy rûrûôhykylemy ròhònonykremy.

Aôtyhytyhybo tahè luahi-ki riuhèmyhyré kaki rildire: inarèhè, hylòi, latxi ikonana tahè axiwèra wè-di htxisô, kahè luahi awi roire.

Luahi Bdèdýýnana

Hylòi hèka luahi mahâdu ijoí tyhyhykýle rare, ijèsudu mahâdu hèka ru-di, txioro-my rahylòimyhýre, irêhèò hèka hylòi-my ramyhýre taheto

rbi. Komy hèka walu wo-ò bëè týximy rihynymyhýre, ixby tûù riômyhýre irahu di tahè tawo rbi sôèmy bëè ritxiwimyhýre, tabtò-ò hâute nora dèsè rirùtàmyhýre, tahè rahylòimyhýre , irahudi tahè iòwy tamy awimy ròhonymyhýre, iwètarimy, tule ityhymy.

Inarèhè tule ijèsu rawyò rare, kièmy tiubo ijèsu raninanymyhýreu kiamy rexirybènemyhýre, wiji ixityrè arenarehekre awimy idì waòldu ariekremy.

Kièmyhètùùrybèroimyhýreinylabièboho inyboho rirabinyemyhýrènyre, inarèhè-ò, hylòi-ò, latxi-ò, tule axiwèra wè-di htxisò-ò.

Kaa luahihè ijèsudu mahâdu rawyò rare, idì tètitèrè-my, ièlètèrè-my, irùrùtèrè-my, tèywsètèrè-my, rèsamy rýimyhýre iixirardònâ wirbi hkyle rexiraòmy rýimyhýre.

Latxi tule ijömy ijèsu rawyò ôle rare tki hèka aônityhymy tii, ruti, dera rirùrùtèrènemyhýre, ijèsudu mahâdu hèka aôtxile ilatxi uri ijödi hyky rýimyhýre. Tasý tki sohoji-le talatxi riuhèmyhýre, latxi uri-ki hèka aônityhymy rauhèmyhýre, axiwèra wèrèhè, ijö ta lei ti-di talatxi riurinemyhýre rahèmyhýre rahudi.

Ijèsudu mahâdu hèka iwibróna ijödihyky rahèmyhýre, latxi-my hèka utura latè ju tûù rèlemyhýre rùù tky tbòra wna rirawyònemyhýre kiè.

Axiwèra wè-di htxisò hèka luahi-ki aônityhymy ijèsudu mahâdu rirutaanemyhýre, kièmyhè kaa luahi, tule ijèsu rawyò tyhyhykýle rare. Ijö ijèsudu mahâdu tabrò-ò rildimyhýre ribòhonymy, kaa ijö ta tahtxi-ò tyhyhykýle ridèmyhýre, irahudi tahè sôèmy rexirutaanemyhýre tèsè, dètimy, ijra-my, òwòru-my rasirdènanemyhýre, ijèsu-my òwòru-ò rexiurihimy biu rbi idi rehumyhýre kié. Irahudi tahè iaôhkýmydýñana iòwymy tamy awimy ròksèmyhýre, ityhymy ijynamy rexijranemyhýre kiè.

DOCUMENTAÇÃO

Ijèsu bdèdýñana-ki hèka aônityhymy luahi kiwsinanyrènykèki awityhykè, kaa hèka ijèsu rawyò-my iny labièboho inydèrèny rarybèmyhýre.

Tahè luahi bdèdýñana hèka òbiti kiuhèrènykèki iny boho inihikýmy kexirahòrèrènykè ijèsu bdèdýñana-ki.

Tasŷ ijō-my kiwsinanyrènykèki ijèsu bdèdýñana-ki, tahtŷ, tarùti ukò, tèra rbi idy, bejuju, wàriwàri, hälòè-wo ta ihârè ijō rŷira, kahè ijōmy tkityhyhykŷle rare tahè inatxi-my idi kièrymy katxirènykèki awityhykè.

TAHTŶ-MY IJÈSU

Tahtŷ-my ijèsu hèka iòhâru rare, kièmyhè iny itýýerèsylemy widèè tahtŷ ijèsu-my rèamyhŷre, taiki ijèsudu mahâdu rexiohârùnyhykylemy rèsomyhŷre taòldu wna.

TERA RBIDY-MY IJÈSU

Kaa tèra rbidy-my ijèsu tasŷ ijèsudu mahâdu tùù rièrymy tùù taòldu mahâdu-ò rèamyhyre, kiè-myhè wii rimykô rbi-le widèè tèrarbidy-my rèamyhŷre.

Tahè tèra rbidy hèka ijèsu iòhâru rare, tuijèsu èry hèka irutaõlemy taòldu ridymy rèamyhŷre.

TARÙTI - UKÒ

Ijèsudu mahâdu tarùti ukò-my rèawna taòldu-ò ihèna ijókómy làhà taòldu-di biu rbi rèamyhŷre, kièmyhè iny rèsemyhŷre tabrò tyamy bde-txi.

Tasŷ ijō ijèsudu-kô tùù rèawna ijèsudu-ò tarùti ukò-my, tiu irutaõ-my idi rèsèotyhy, kièmyhè iitxèna rièrymy idi rŷimyhŷre.

BEJUJU-MY IJÈSU

Ijèsu bdèdýñana-ki hèka bejuju-my ijèsu iòhâru rare, taihè ijèsudu rexiehékylemy rèsomyhŷre, aôhè wna tai tii raòròmyhŷre, kièmyhè aôtxile ijèsu-ki iny wi-ti rimymyhŷre, taiki knyhè iòhârure tii èrèsy-ò.

WÀRIWÀRI-MY IJÈSU

Wàriwàri ijèsu tasŷ tule ijómy iòhâru rare, kièmyhè ijèsudu wii rimy wna wiwètya-ki, wii tarùrùmy riwàrinymyhŷre, tahè wi-di biu rbi rèsemyhŷre ijô aô wna rôhôtibrèmyhŷre, kièmyhè aônityhymy biu-ki iny rawàrimyhŷre kièhè.

CAPÍTULO XII: HETOHOKÝ

José Uriawa Karajá

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

FONTE: KOBOI KARAJÁ

Hetohoký rki hèka juhutyhy ijôore, jyrè òlònale ijôdire ijasò.

Irbi tarkihè IJÒWYRA WANIUTE wna iny risôrènyre, tai tahè Ixýbiowa, Berobiowa mahâdu wna tamy ijomony rirahùmyhýre.

Tai tarkihè sôèmy aônoaõni wii rièryrènyre worsý tyhy wiu, worsý rèhè wiu tule. Iny sôduhuký boho rki hèka hâwalò dêsè mahâdu roire. Tai rki hèka hetohoký ijôdire wiji tií boho iny risôrènyre òraru-ki wahè.

Juhu tyhy rkihè hari dò rawahidýymyhýre ibiurasò txioro-u tahè xiwè ròhònymyhýre irbi tahè aõniaõni taròtè riòrarùnymphýre juhu tyhy

ralòmyhýre, looni, tarautde wna. Òtunisi-u hèka riòrarùmyhýre aõniaõni ròtè, irbi tahè ijô sý ralòmyhýre dèbòwiò txu bdè riwydi yrèyrè, hârabòbò, nawiihàri tabiòwa tabiòwa wnahè ralòmyhýre.

Irbi tiwsè txubo rièdi tasý bròrè âhula wna namyhýde tule tabiòwa tabiòwa wna. Irbi tahè ijòrò, urè wna ralòmyhýre.

Imy tiwsè txubo rièdi tasý ôtybyna ralòmyhýre inatxi-my.

Irbi tahè sôè sôèhèký mahâdu ralòmyhýre: ôritxi, hâtana, bdèröhô, âsý, ixýbdi irbi tasý inyni, ôhôre wna ralòmyhýre ihewomy tahè urisirisè ralòmyhýre, imy tasý ixybyle sôè sôèhèký mahâdule ralòmyhýre: rybdi, ajuèsani, huruuku, ihewomy tasý yrau ralòmyhýre irbi tahè uru-uru worsý ralòmyhýre kia tahè huòtè rare. Kaa hèka aõniaõni ityti ldu mahâdu rare txu-my hèka ralòmyhýre.

Bèra ldu mahâdu tasý ru-my ròtuòmyhýre: waritètè, hârisa, hâriàbirè, abòròrò, hai, huru, uè, ôtu, ýnadura, hârihâri, txyry, iòbsè, buhâ, huiri, jaõhi worsý, ryriè, bdòlèè, èhy, wabiju, turè, kaa aõniaõni hèka ibiòwa biòwa dileheký ihýre.

Tule sý bèra ldu mahâdu butuhýkýmy aõkô ròtuòmyhýre sohoji sohoji-my hèka ròtuòrèrimyihýre, hâwyy hèka ilau brèbumy txu tirèhètxihykýle rôhómyhýre.

Ôhòri rki hèka Woubedu iny labièrèny tyytby tùù ratximyhýre. Imy, aõniaõni ròtè rexihudi tahè hetohoký tby, tòò riwahinymyhýre, ihewomy tahè hetokoký-le riwahinymyhýre irbi tasý hérerawo riwahinymyhýre ikonanamy tahè tò smo riwahinymyhýre inaubiòwa hèka tò smo ijôdire: âsura, Inyrè, ôtyò, hèdèò.

Âsura-ki hèka saura ijoihiký wna rasñymyhýre, Inyrè-ki tahè hirètu mahâdu rýimyhýre, ôtyò-ki tahè mahâdu rasñymyhýre, hèdèò-ki tahè toriwani mahâdu rasñymyhýre.

Imy jyrè rôhònymyhýre roobymy tahè xiwè rèamyhýre ru-dile, bròrè rawèmyhýre wyhy-di hetohoký wo-ki.

Irbi tahè wyhy raheto rèamyhýre. Ihèwomy tasý òhura-le namyhýde irbiletahè anarýymy ralòmyhýre ixýy-di wahè.

Txioro-my tahè tbòra riòrè ralòmyhýre ixýy-di, irbi tahè wèhô, weryry, òhòri boho rabuarèmyhýrènyre tasýrèny-ò.

Wèhô, weryry, òhòri boho hèka imodýydu ijödire hâwyy mahâdu-ò ralòmyhýreu rimonymyhýre tasý tule rabuarèmyhýreu rimonymyhýre.

Sohoji txu-my rexièlèhymy rahudi tahè riuna riwahinymyhýre juhu tyhyhè tòò riòhinymyhýre, irbi tahè sohoji txu rexièlèhynymyhýre, ihèwomy tahè hetohoký riòhinymyhýre tule sohoji txu rarimyhýre, irbi tasý ásura-le naòhidýymyhýde tule sohoji txu rexièlèhynymyhýre, ihèwomy tahè lnyrè raòhidýymyhýre, irbi tasý òtyò le raòhidýymyhýre ikonanamy tahè hèdèò raòhidýymyhýre iu hèka waxinahaký ròhònzymyhýre.

Ijoi mahâdu hèka ijoi rabiòwamy rirahumyhýre riu-my tii mahâdu ijoibò iaòkô rawana urile raòbirènzymyhýre tulesý ijoi mahâdu tatò òra òramy rahèranymyhýre.

Hâbu mahâdu hèka ijoina-kile riroximyhýrènyre tahâwyy-ò tariòrè-ò riwyôhyyymyhýre byrèna.

HETOHOKÝ

FONTE: PEDRO TEWARIBU KARAJÁ

Matuari-ō òhè rare hetohoký bdèdýñanamy wako relyykremy TEWARIBU hèka inire tai tahè tuhè wako relyyre timybo hetohoký riòrarunyremy.

Hetohoký rkihè juhu ijôore iny-ki iòhòihòlemy rkihè dèhemnyde rùbùdýñ rkihè iòrarure.

Iny-ō rki uladu ribrèbùnynyhýre alsimyhý, irbi tarkihè aõu txu-my ròbrèbùdýñmyhý, txioro-my uladu mahâduhè ribrèbùnynyhý tai tarkihè tby itxile rèhemnyre aõtxino rbi, iriòrè brèbùmy rèamyhý-ò rkihè tùù robire tai rkihè reburere.

Hâbu rkihè bdèrahy rbi tèbùrèmy rèhemnyhýre txu tòtèè rkihè hâbu ritèbùrèdýñmyhýre, Kia rèrimy rkihè tii tèbùrèmy rèhemnyre tamy rkihè rèare tariòrè brèbùdýñdu-ò rirbùnyre rkihè wyhy-di rkihè riwere, juasa wyhy-di.

Tai tarki rùbùdu seriòrè boho rihènryrènyre taseriòrè rùbù wotòènamy wahè, iny inatxi renyre rkihè iseriòrè hâbu wiwnale rkihè rihènryrènyre Bitxiawa Hâwâlöhöký-kihè roiremyhý sohoji bëòra rkihè tai riwyrènyre. Kia tarkihè hâwâlò ratyy rbi iwory-ō rèamyhýre, widèè rarybèrènyre, waexi ikitòsènykèinihè aõbohè ihýremy, awire wanryrÿ urile tahè hâtésina-ō rkiwinykre.

Tarkihè ru-my ritòsènyrènyre iòle tarkihè ijô itxitrèny nadé, iòhòmy tamyrèny relereu tahâtésinarèny riworonyrènyre ribdèhètinylemy rkihè tamy riòkunyrènyre mobohè kai atximahâte, jiarýhè bdòlèè rare, tuhyle rki ijô itxitrèny ramyhýre ritýýraxinymyhýrènyre mobo ratxitrèrimy.

Ibutumy rkihè aóniaõni wi rimyrènyre, iixè tule, irbi tarkihè nabuarèdènyde tahâwarèny-ò wyra tmyrau rki wahè, iu rkihè tii mahâdu wèlöhöký-di rsinymyhýrènyre itxu rièrymy rkihè diòsèdènyde taseriòrè òwy rtidirènykremy hèka rôhôtinyrènyre.

Juhu tyhy rkihè taseriòrèrèny-ò ribèrènyrènyre hâwyy rki heitxè-ki ratximyhý-ò tamy bdèrahy-rbi riòkunyre. Kia tarki urile iseriòrèrèny robure tii boho rki sÿ rawitxiramy ritèhemnyre iradèrèny rki irèhemny relere raixýjunyryre rki aõnaõnamy rki isò lemy riroximy roiremyhý, hèmylala, iròdu, utura, nawii, ibutumy aõnaõnamy.

Tai tarkihè taseriòrèny-ò rŷraxyirènyre tiubo bdi tò-my ijoí mahādu rirahukremy. Tèrŷrèny rirawyonyre, bikurasòkule, tibdeobo tahè rirahukre, tahè tèrŷrèny ritnynyre. Kia tarkihè ritòsènyrènyre ibdi tòna-ò, tòty ra-di rki riijèmy roirènyre ijô- ò ritèhmnymyhyrènyre wasilemy. Kia tii aôkô rare tarki sŷ ijô-ò roimyhýre. Kia tarki wyhy-di riwèrènyre rirbùnryrènyre taseriòrènyrènyre òwy, imy rahudi rkixè rirónyrènyre hâwa-ò, tai tarkihè rahetohokýnyrènyre tii boho rkihè riwèdunyrènyre timybo ròrarunykre. Tai rkihè hetohoký ratximyhýre.

INFORMAÇÕES TRADUZIDAS DA FALA TEWARIBU

TEWARIBU

Minha pesquisa foi realizada onde primeiramente consultei Tewaribu Karajá da aldeia Utaria Wyhyna. Relatou que a festa de Hetohoký é recente, pois antigamente não acontecia. Ela iniciou após um acontecimento de morte. Certo homem brincava de assustar uma criança e nessa hora o pai da criança chegou da mata após ter trabalhado bastante estando exausto. Pois quando se está cansado, depois de ter trabalhado arduamente sob o sol quente faz com que as pessoas fiquem nervosas facilmente. Foi isto

que contribuiu para que ele não gostasse do que viu e acabou flechando e ocasionando a morte do tal homem. Após o acontecido dois irmãos do morto com medo fugiram para um lugar chamado Bitxawa, numa montanha onde tinha um córrego e ali passaram um ano escondidos. Foi ali naquele córrego que tiveram uma revelação da música que se canta na festa de Hetohoký, Casa Grande. Disse que eles ficaram ouvindo aquela música quando resolveram aguardar para ver quem a estava cantando. Era noite e a fogueira estava acesa, quando viram alguém e eles o pegaram de surpresa e lhe perguntaram quem ele era e assim aprenderam as músicas de todo tipo da festa. Depois disto retornaram para a aldeia que estava tendo a festa do wélöhöký. A primeira pessoa que avistaram foi a irmã deles que estava pegando lenha. Ela chorou ao vê-los. Eles estavam tão diferentes. Contaram que quando estavam escondidos tiveram até que comer animais crus. Então perguntaram a ela que quando os homens iriam sair para buscar mel e ela respondeu que seria no dia seguinte. Então ficaram escondidos aguardando a saída dos homens à busca de mel e assim conseguiram matar o assassino do irmão. A partir daí começou a festa de Hetohoký, Casa Grande.

URIAWA TEWARIBU

URIAWA KOBOI, OFICINA

A segunda pessoa que consultei foi um homem karajá de nome Koboi que relatou não haver festa de Hetohoký, antigamente somente havia o ritual de iniciação dos jovens à casa dos homens. Contou que essa festa iniciou a partir de uma revelação sobrenatural de uma música a dois karajá, Ijòwyra e Waniute que viveram no passado. Eles então falaram a respeito dela ao povo karajá de Xambióa e ao povo Javaé. Esses homens viveram na aldeia Hāwaló Dèsè. Os cantos da festa de Hetohoký (Casa Grande) foi então revelada aos ancestrais do povo Karajá de Xambioà e também ao povo Javaé. Nela acontece o desenrolar dos personagens da história antiga do povo Karajá. Iniciando pelos meados de setembro e segue até março.

A festa Hetohoký transcorre em etapas:

oferendas

Inicia com as oferendas de alimentação colocadas aos ancestrais e mais ou menos uns dez dias após, os personagens começam a surgir.

Personagens

Eles dançam e cantam ora em duplas, ora individualmente e em variados grupos imitando animais. Cada turno em espaços de dez em dez dias

alternadamente. Os primeiros personagens são os terrestres que surgem apenas durante o dia. Passado o tempo deles, os personagens aquáticos que se apresentam à noite. Nesse período, ao entardecer, é vedado às mulheres o acesso ao rio devido ao surgimento dos dançadores que encenam o surgimento do povo karajá.

WEHÓ

Aproximando a etapa final da festa há a saída do protagonista Woubedú, ancestral que surgiu das águas.

CONSTRUÇÃO DA CASA

Um mastro é erguido e logo após na parte atrás se constrói a Casa Grande, Hetohoký. Perto da Casa fincam-se quatro estacas em espaços curtos uma ao lado da outra cobrindo com palhas formando uma parede para que os dançarinos possam realizar a troca de roupa. Os tipos de árvore usadas nessa parede de palha são: Asurá, Lýnyré, Òtuò, Hèdèò. Cada estaca tem seu grupo específico: A primeira estaca Asura, pertence ao clã dos Ijoihiký, a segunda Lýnyré, os que são do clã dos Hirètu, em terceiro Òtuò do clã Mahádu, a quarta e última, do clã dos Hèdèò, os do Toriwani.

COMPETIÇÃO

Próximo ao ritual das oferendas se modela de cera um pequenino veado mateiro aonde os jovens iniciados na casa grande vão flechá-lo dando início às competições: Das taquaras e da lança òhura. Duas taquaras grossas de mais ou menos um metro e meio tendo uma pena de arara na ponta são usadas por dois rapazes que competem entre si para ver quem a lança mais longe. As Lanças - Òhura que é lançada por eles também competindo entre si.

OFICINA

Após isso, dois grandes grupos de dançadores andam por toda aldeia de casa em casa uma brincadeira antiga denominada anarýý, na qual vão parando nas residências recebendo as ofertas dadas pelos moradores. À tarde, acontece o Tbòrà riòrè um grupo de moradores mulheres e homens brincam de flechar uns aos outros com flechinhas simuladas. A competição finda com o retorno dos personagens wehõ, weryry, òhori boho passando nas casas das pessoas que são responsáveis em alimentá-los enquanto se apresentam.

FINAL

Passando um dia para descanso saem as pessoas dos clãs Asurá, Línyré, Òtuò, Hedeò correspondentes as estacas fincadas próxima a Hetohoký

e outros dois grupos firmado para o grande mastro tòò, e o outro para a Hetohok ū. Vão com o importante objetivo de realizarem grande caçada competindo entre si para trazerem as melhores comidas. Ao retornarem colocam o alimento conseguido no devido espaço de seus clãs onde somente os homens participam da degustação.

OFICINA

RELATÓRIO

Minha pesquisa sobre Hetohoký foi feita com dois Karajá das aldeias Macaúba e Utaria Wyhyna. O primeiro é um idoso e entende muito bem das histórias antigas. O segundo também tem grande conhecimento inclusive sobre os Javaé. A maneira foi como nosso costume de ouvir histórias e documentei com fotos.

JYRE

WERYRY

FONTE: MIGUEL WAOTXIA KARAJÁ

HETOHOKÝ

Inataō-my hèka matuari-ō rare, hetohoký bdèdýñanamy wako relyykremy, tai tahè tule wako relyyre.

Hetohoký rki hèka HUĀSĀNA-kile, rki hèka ròrarunyre HUĀSĀNA hèka hāwa-ni ratxirèri taile rki hèka ihetxiu mahādu wii rirbùnyre ënyramy i n y m a d u rahāwanymy rŷiramhyhýu, HUĀSĀNA rki hèka hāwa nihiký rare.

WAOTXIA hèka ibutu tyhymy tùù rarybere hāwa ni-my, rùbùdýýdu ni-my rùbùdu ni-my tule rarybere, irbi tahè aōmamyhè relyyre timybo aōniaōni wiu rimyrènyrem y tule tiubo rabuarèrènyremy tahāwarèny-ò, irbi tasý hetohoký bdèdýñanamy relyyre tiubo rŷimyhýremy tule aōtyhybo aōniaōni ralòmyhýremy ityti ldu mahādu, bèra ldu mahādu tule.

Tii hèka ibutumy hetohoký bdèdýñanamy iòrarumy relyyre, iwsè TEWARIBU matuari relyyre wsètyhyle hèka tùù relyyre, urile tahè WAOTXIA mahādu ni-myhè rarybere. Tiile tahè ijyrrèny wirbi iwitxira riòrere.

OFICINA

JYRE

RELATÓRIO

A terceira pessoa que consultei foi WAOTXIA Karajá da aldeia Waotyna situada na área javaé. Ele relatou que a festa de Hetohoký (casa grande) foi iniciada na aldeia HUÁSANA. Ali começou a história de Hetohoký, por causa de um assassinato. Naquela época os Iny moravam nas praias, HUÁSANA é uma aldeia maior dos Karajá. WAOTXIA tem grande conhecimento sobre a cultura Iny e falou de todos os nomes: da aldeia do criminoso e da pessoa que morreu. Depois contou as músicas como que eles aprenderam cantar e também falou da época que eles retornaram para a aldeia. Em seguida ele falou sobre a imitação dos animais que surgem da terra e dos aquáticos também. Ele contou a história do hetohoký do início ao fim é o mesmo que o TEWARIBU contou as diferenças que observei na história do WAOTXIA somente o nome da aldeia e os nomes das pessoas.

AÔNIAÔNI

HIRARINA

JYRE RARASYRERI

JYRÈ MAHYDU

CAPÍTULO XIII: CHORO RITUAL DE LAMENTAÇÃO

Axiawã Karajá

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

Ibruhuký hëka iny bdèdýñanarèny rkìhë rare, iny hýñnarèny mahâdu rkìhë tûù rabdèdýñananyrènyre juhuu hýña bdeu, tahè wiji iny boho wijinabòdùmy ratximyhýrènyre iyrè yrèmy idì iny boho ratximyhýrènyre aô butumy aôkô, tasýxè tule iny aôtxi aôkô tûù rýimyhýre, tìbo iny labìè riòrèmy ixidi rýimyhýre mahâdule, da kômy aôbo tìbo iny lahi riòrèmy ixidi rýimyhýre mahâdulè tûù rìwìnymyhyre, taì knýhë wiaotèrèna mydýñnadi kawsèmyhë widi rìrburèhènanimyhyre aô uritrètrèmy aôkôsýxe urikì. Takìsýxè tule ibruhuký, wìrbì iwitxira witxiramy rirybènanimyhyre, kièmy dorkihë lahì rybè wìrbì ròksè ròksèmy rýimyhýre wiwsèhyky aôkô, kaknyhë iny widi raibrühukýnykre Hárubdèna-ò, da kômy aôbo Òmaruràna-ò, kièmyhë wirbi iwitxira witxiralehekýre ibruhuký, tarkìsýxe tule iny ijô aômaki widi raibrühukýnymyhyre, kaknyhë titxibo iny aôkibo ixidi rexiwobrunymyhyreki, kièmy dorirkihë hkýna rybè rkìhë iòwydimy raijèmyhyre, hâwò-rki, Adèdùra- myrkì, Byyrè wahytè rtihikýmyrkì, kawsèmy knyhë iny labìè boho wìì rybèna rìowynamyhyrènyre. Kiakomy tahè wiji bdèmy iny boho rurananimy ratximyhýrènyre, iwitximysý iny boho wìì dìòwynamyhydènyde, ixýju riòrè tori aôna tkywi tkywimysý, taaomylkýna titxibo iny boho ritùsanylemy, kièmyhë tule bdè tako-ò namyhýdekì òsnyhë tumyhýde, Tasý tule iny ijô aômakìsý riwinymyhyre, tibo iny aôkibo ixidi rexiwobrunymyhyrekì, kaknyhë titxibo aôbo taì rasìranyrèri, hâwò aôbo, da byyrè wahytè rtihiký aôbo, taikihë iny ixidi rexiwobrunymy tuhè riwinymyhyre.

DOCUMENTAÇÃO: CHORO RITUAL DO MENINO

Alguma mostra onde pode ser realizado o Choro de Lamentação do menino.

Oficina:

waaōmysydýna dèösina, timy uladu mahādu rièryrènykèmy kia dèösina, tasý tule relyrènyre. Aôbo tai rièryrènyremy, timykibo tùù kiwinyrekökèmy, kia dèösina.

RELATÓRIO:

No dia quinze de junho no ano de Dois Mil e Doze às oito horas da manhã na aldeia de Santa Isabel do Morro localizado do estado de Tocantins no município de Lagoa da confusão, ouvi uma entrevista com

ancião Marvel Tuila Karaja que falou sobre um pouco da sua experiência que foi adquirido com seus avós e de seus ancestrais e então ele falou que os conhecimentos tradicionais veio do passado deles de muito tempo, então alguns dos rituais prevalecem até hoje, mas raramente.

No primeiro dia da minha pesquisa de campo, eu procurei uma pessoa que tem a experiência para ter uma explicação ampla sobre o tema que escolhi para trabalhar. Então eu trabalhei encima do meu tema e me aprofundei mais, porque nunca tive essa oportunidade de pesquisar a minha cultura tradicional, então foi muito bom adquirir uma nova versão para que eu pudesse abrangemr mais e focar na forma de sustentabilidade neste ritual. Relatei alguns pontos principais e levei algum conhecimento na sala de aula para que os alunos desenvolvessem mais a qual foi ritual não está sendo mais realizados no dia da festa.

O tema que eu escolhi é o (Choro Ritual de Lamentação), é um ritual muito importante na nossa sociedade toda comunidade Karajá que é conhecido na língua “IBRUHUKÝ”, o segundo ancião Tuila Karaja falou que tem o momento certo de realizar este ritual, não deve ser realizado em outro período ou seja, em outra ocasião, tem que realizar no momento certo. Ele contou também tem várias formas de fazer este ritual, então ele contou alguns exemplos, como a forma de fazer e o tempo que pode durar. Por exemplo. (1º) O choro de Lamentação do menino dura entre a base de meia hora no máximo. Quem pode fazer este ritual é só parente muito próximo, como, por exemplo, tio ou a tia tanto da parte do pai, quanto da mãe, então, esse é o momento a ser realizado durante a festa, isso acontece quando o sol vem se pondo, e depois ele é levado à casa grande. (...)quando a menina menina tem a primeira menstruação é obrigada a ficar dentro de casa grande. Também tem outro momento de apresentar este ritual para despedida da vida da infância. (2º) O choro de lamentação da menina, também acontece da seguinte forma, quando a menina faz a primeira mestruação é obrigado a ficar dentro de casa, ela não pode sair e nem pode conversar com outra pessoa, então esse é um dos momentos de realizar o choro de lamentação, a letra do choro de lamentação fala que ela está

lamentando por estar deixando a vida da sua infância, se transformando em mulher.

Nos dias seguintes, nós fizemos pequenas discussões na sala de aula com os alunos, esse conhecimento levei na sala de aula, como devemos conscientizar os nossos alunos, de que modo podemos trabalhar com nossos alunos tratando o assunto mais importante entre a nossa cultura, que matérias devem ser utilizadas durante a aula, para que os alunos reflitam sobre essa atividade cultural, então foi muito bom e agradeço muito às equipes de docente que trabalham conosco, não só os Karajá, mas outros demais parentes, agradeço muito. E assim me desenvolvi durante a minha pesquisa e muito obrigado.

PESQUISA:

Ìbruhùký hèka tÙù ijyy sòèmy rýimyhýre, kiarèmyknyhè moma rèteýraxyinyre Iwyraru Karaja, aldeia Watau-ki rahawanymyhýre, aóma bdeu iruýrè txu-my rýimyhý bdeu lýraxy tamy rèwinyre, taxè ibutèmy tÙù wako relyyre, timybo talabiè-rbi tÙù ijyy rieryre mynamynalemy wako relyyre. Kièmy dorihè tÙù ròhònymy ratximyhýre ibruhukýdumy, taítaxè tkì retéýraxyinyre ibdèdyýnanamy, tÙù wako relyykremy.

Kiamyhè tarybè rìòrarùnyre lýraxy tamy rèwinyreu:

aóma rkihè ibruhùký rare iny labiè boho bdèdýýnana, mobo tÙù riwìnymyhýre mahádu ityhydýýnare-rkì, Kiaremy knyhè tÙù watximyhýre, tÙù rahonyre ibruhukýdumy, tahè aóمامy tâi rahamyhýre tibo iny taseriòrè woldu-di tarutèrenamy rýimyhýre òsnyhè tÙù iny idì riwìnymyhýre riruburèhènanymyhýre taseriòrè woldu-dì.

Kiaremy knyhè kawsèmyhè wako iximy relyyre rèteýraxyinyreki. Aóمامy hè wako relyytyhyre timybo iny jyrè-di raibruhukýnymyhýreki, aóma rkihè rare iny Lsìrèny, itxuhè ijödire tÙù iny rexinohötinymyhýreki tariokorè-di aóbo, da tara-di aóbô, kómy aóbo taexi riòrè-di aóbo, raibruhukýnymyhýre kièmyhè

taseriòrè wlodudileheký iny raibruhukýnymyhýre. Kiaremyhè kawsèmy iny riwinymyhýre.

Kièmysý aõma uhyký riwinymyhýrènyre, wiji tyhy bdèrarasònymy rëamymyhýreole, kiamyhè rininimyhýrènyre (Bdèrasòmy). Aõmahè taibruhuký rirybènymphýre, tawetxukýmy reakre, tarunakýmy reakremy, kawsèmyhè idi rirybèrhènannyahyhýre. Tahè ìhárèmy sôèmy rýira, wìrbì iwitxira my. Kawsèmyknýhè rëwinyre waaõmysydýyna, kiè, txiótòetukè.

DOCUMENTAÇÃO:

Ibruhuký hèka timybo ròrarunyre moõ riérykóhykymyhýre òbitityhymy tahè wlabiè ijyy-my urile wako riryrymyhýre kile, taile tahè tùù ijyy reeryre, tai knyhè tùù ixidi rahotinyre iwsèmy ariwinykremy tai knyhè tùù watximyhýre ibruhukýdumy.

Tasýxè tule iny ibruhukýdu rýimyhýre mahádu wartinare kièmy hýkýna rybè iòwydirerki, tai tahè tamy rexiwartinyhýre aõsèmy mahádu, kièmy rki Håwò, Byyrè-my rki raòwymyhýre, da kômy aõbo Adedura-my aõbo, kialemy knyhè wajjyy.

OFICINA

Ka hèka uladu smo retohorabutènyre kia dèòsina rare, waaõmydýmy tamyrèny ararybekremy, timybo rëwinyremy, tasý tule aobo raremy, tai sôèmy awimy raharènyre, tule iwitxaramy, kièmy wiji uladu mahádu naumynymyhýde tùù robióhykymyhýre kawsèmy knyhè tèòsina.

RELATÓRIO:

No dia 15 de agosto no ano de 2016 na aldeia Watau localizado no Estado Tocantins, no município da Lagoa da Confusão, dei iniciação à minha pesquisa, foi muito ampla pois não seria possível sem apoio da minha comunidade, Comitê Orientares e Universidade (UFG), portanto, agradeço muito este apoio que me incentivou muito para realizar essa pesquisa de campo tão importante e documentação, com o tema contextual: Choro de Lamentação que na língua Iny Rybè (Ibruhuký), é uma ritual que pertence ao povo Karajá que é praticado a muito tempo por geração em geração, onde praticam diversos outras rituais também.

No primeiro dia da pesquisa de campo contestei muitas coisas importantes que envolvem entre a comunidade karajá e também é o patrimônio imaterial do nosso povo muito valioso que está prestes a ser extinta, foi por esta preocupação que me aprofundei e foquei mais, para que o nosso povo possa voltar a praticar novamente esses ceremoniais, também conscientizar nossos professores, alunos, pais e mães e outras pessoas que pertencer esta comunidade. Então eu procurei o senhor Iwyraru Karaja, na aldeia Wataú, onde mora atualmente e que fica a 5 km da minha aldeia. Ele falou sobre a preocupação de estar entrando muitas coisas que não existiam antes entre na sociedade indígena Karajá.

Então assim me desenvolvi durante a minha pesquisa.

Pesquisa.

- Òmarurà-di Ibruhukýnamy rybèna.
- Kiamyhè iny labiè boho rybè rýimyhýre, hýyna rybè rki iowydiremy, Hâwò, Adedura, Byyrè kiamyrkihè hýyna rybè rowynymyhýre, taita rkihè aôsèhèký sôèmy rowartimyhýre.
- Kia remy rkihè Òmarurà-di Ibruhuký kiamy
- ròrarunyerkerki juhu-u iny labiè boho rki riramy ròìrènyre iraru bdetxi, kia rkihè iny labiè boho nire (Txawara, Temauira, Wehâju), kia boho hâlbu dejuxunakihè ròrarunyre.

- Ixýju rki turèna raohotere iriranarèny-ò, tai tahè tûù roimyhýre, kièmy dorirkihè iny labiè boho aôma roire raheodu, taisý iny mahádu sôèmy
- rityhynymyhýrènyre, tiubo rururènyre bdeu tairki kiale ixihewoki ririrènyre, tahálbu jiwixinale, taikihè aôtxile tibo ijadòma, da Weryrybò hálbu jiwixina isý riruburèhènanomyhýre, kiè, kialemy

DOCUMENTAÇÃO:

Kahèka aôma dêsina rare tikibo iny òmarurà-di raibruhukýnymyhýre kuawsè roimyhýre-òhè tibo iny wi- my rarutèrèmyhýre wi-di wiaõhýkýmydýýnadi raibruhukýnymyhýre, tasýxè tule ibruhukýdu iòwydire aôtyhymy raòwydýýmyhýre, kiamy.

OFICINA

“Aōmysýdýýna Dèòsina”. Uladu mahādu dèè rèteòsinymyhy timybo iny riwinymyhyremy, tasý tule tibo iny raibruhukýnymyhyremy kawsèmyhè uladu raaómysýdýýre, kialemy.

Informações:

- No dia 22 de dezembro fiz a umas das conclusões do meu Projeto Extraescolar na aldeia Háwalò, onde hoje nós habitamos, e onde acontece de vários modalidades de rituais diferentes, então um dos rituais é ‘Ibruhuký’, que estou pesquisando para mostrar aos jovens que nunca presenciaram este ritual.
- Ibruhuký é o nome geral do Ritual, dentro deste ritual tem vários tipos realizar em algumas ocasiões.
- Agradeço muito à equipe do comitê orientador, agradeço também a minha família a minha comunidade que me depositaram a imensa oportunidade de realizar a minha pesquisa dentro da aldeia, isso é tão importante para mostrar a nossa capacidade cultural que prevalecemos até hoje.

Eu me preocupo muito, porque, a cada dia que passa, o conhecimento está evaporando aos poucos, por causa da transformação da natureza. Então nós temos que buscar aperfeiçoar muito na nossa pesquisa para que podemos converter trazer de volta o que é nosso.

TXIÒTÒÈTUKÈ: AGRADECIMENTOS:

Meu povo, eu estou fazendo UMA PESQUISA Grande, uma pesquisa que vai fortalecer a nossa resistência cultural. Tenho certeza que vocês vão passar por esse caminho onde estou passando, estou muito feliz de estar presente aqui, todos temos quer estar felizes dando apoio para aquele ou aquela que se preocupa com a nossa cultura. Como nós temos um papel muito importante e fundamental, devemos incentivar os nossos jovens usar nossa vestimenta tradicional, não podemos esquecer nossa cultura. É preciso ensinar as histórias e músicas tradicionais para os nossos filhos,

música de Aruana “Ijasò” e outras músicas. É isso que temos que cantar. Isso que eu estou pedindo para vocês. Vamos respeitar a cultura Karajá, não vamos desistir, para nunca esquecermos o que é nosso. São momentos que trazem muita alegria a todos e reafirmam nosso orgulho de ser Iny.

CAPÍTULO XIV: IDENTIDADE CULTURAL DO POVO INY

Bismael Ipaaramy Tapirapé

Maria do Socorro Pimentel da Silva - orientadora

Woubedu rkihè tatohouā tbynadi dòhònyde, Ijaariru rkihè iriore nire, ihawyy-ni tasý Koixaru rare, tariorè woywina-my rki bdi tömy rare, Tai tahè urile rèòsare rki, ahánaòhòkýle rki dòhònyde. Tai tarki bdi-my rarunyre uritrè bdi-my irue rèare, irbi tarki biu-txi iruè rèare, tai tahè bdi-my robire òwòru rùrù-ki.

Idi tahè bdèraty-my robire ibutumy bdèraty òtaòtam y robire tarki rininire. Idi tarki iroi dèri ixý dèri rawowdynyra tùù rkihè bdè rierrya woubèdu rki bdè ribukara ahána wèbròt ky-kò rakòkunyra rakre rki tam y-sý-my. Kiérki.

Tahè iwetxu rki idi rexiywinyre ròkòirèny ixý tarki ròhònyra bèra hatxi rbi, áhuriè mahádu, aniáhuru mahádu wèrè mahádu, Krè luku ranorahaký mahádu, ixýhýký mahádu, mnahaký mahádu, txudà wetxu tby riòkòre mahádu, ahuriè mahádu rki ròhònyra: áhu, áhu, áhu, Aniahuru mahádu tarki; ani, ani, ani. Wèrè tarki; Wèrè, Wèrè, Wèrè myle rki ròhònyra Krè luku ranorahaký tarkisý: krè, krè, krè myle rki ròhònyra, ixýhýký tasý; ixý, ixý, ixý myle rki ròhònyra, mnahaký tasý; mna, mna, mna myle ròhònyra ikonanamy tarki txudà wetxu tby riokorè tarki ròhònyra aô irybè kólemy rki runyre, txurènyle rki ramytxitxi-my rorkure. Ixý rkihè roire, iwetxu tarkihè tatò-my witò rimyrènyre.

Iny labiè boho rki tatòhòký-di, tabrybyhyký-di riòkunyre tamy tarki Umya tùù robire, hitxi rki tamyrèny ròhònymy rèare itòrèny rki risihèsihere tarki idi rehure tai rki urile ròrèn yrènyre, irbi tòrèrèny rahudi tarki tasý-ò ralore tarki tèry-ò rarybere: lèry kai uritrè ijà-my olòkómykre, Koixaru kai tule ijàómykre ihárele tarki ijadòma hakýle ròhònymy rèare ijà-my tòhôsa rèarèamy rki redàñymy hý. Tai tarki Umya rirajuare: kurè rohola, kurè

roholo aōhebo teāhàký, bjiuhuhý widèè rahitxiny my roiswè, kurè roholo bexita waexi warbi.

Tai tarki rexitare irbi woubedu tòrèrèny ixāwire.

Mytarki ixý rasýn my roire sōemy, rarajutà boho tarki hewomy riokunyrènyre tarkihè rêtèhèra: bi! ahana kòbira boka rbure waexi bohorèny, kua èlèkò rùrù-my doide, kua kukakò doide, kua ramakò rùrù-my doide, ahana kòbirabo rbure. Ròkòirènykre, kiatarki ribuarèrènyre kiatarki rawinyre kukakò rùrùre, èlèkò rùrùre, ramakò rùrùre, ehemnakutà, ehemnakutà. Tarki ròirènyre: uritrè iny-ō waheworèn my nōōmykre iny-ō Waheworen my nōōmykre kuwòruni waitxòrènykò karisnykre. Mytarikihè iny dòhonyde Inysèduna-ki, tai hèka juhutyhy hâwa ròrarunyre.

Idi tahè Woubedu rexitare Inysèduna hâwa rbi, Hâwârahedà-ò hèka rasýnryrènyre taijoi-di tawetxu-di Woubedu rki hèka iòlò rare. Tai tarkihè wysy riwinymyhýrènyre, wysy rki rèamyhýre kia tarki werehina iny-my riroximyhýre tai rki Urisiri boho riuarèrènyre, tai tarki tawetxurèny-di rki riitxènanyrènyre, werehina ry-ki wahè.

Werehina-ò rki rekòarènyre tarki rirbùnurènyre iwetxurèny tule rùrùre wou rki hèka iwetxurènyre. Irbi tarkihè rorùumy roiremyhý woujiji bèdu rki ihâwy inatxi hikýre, tarki Woubedu ihâwy wna rabirènany myhýre, tai tarki woujiji tanarihi sidè ityrè riòhòwira.

Tai tarkihè Woubedu tahâwy-ko iximy relyyre: Koixaru, Woujiji bèdu tahâwy, tby ty-ki aôkô yaramy wadi ratximyhýrem y tanarihi sidè wadèè riòhòwira. Tahè arakre wariòre-di tarki Woubedu rara, iwou-ò rkihè rara sý-my rkihè raruny my rara.

Tai tariki ijahija-ò rêmnyra Ixýju Ujòina rkihè tai runymyhýre raiòlony-my taorixà marti tyrè-ki.

Tamy taòrixà taryna tamyrèny ridèra iwotòtèèdýýmy risnymy irynarèn my ridèra, kua dunydele tôhô wari dèburè, dunyde rki tôhô waòrè dèburè tamyrèny rki rèara.

Waexi tatèri bohoka, rarèri hiwa, sý-my raruny my rarèri, hýde sýý kale sýre waexi, kale sýre aôkòtèraruxi riòrèbo awityhytyhy, aôma dòò bòròhywè awityhytyhy rare aô òtèraruxi riòrè dibo rërsýmyhýre âdèbèhèkýmy idi

rèbènemyhýre. Waexi tai tahè iny riòrè-di bùny, tarki widèè rarybèrènyre taihè árùnykre.

Tarki rare ixýju Ujòina rare, Woubedu tarkihè rùnyre lateni ixèna-ki Ijahija hèka hawa nire. Tai tarkihè Woubedu rùnyra.

Irbi tarkisý nabuarémym namyhýde tasý-ò Hâwarahedà-ò kia kile tarki Ijarení roire bëoréhè-ki. Koixaru, Koawa aôbo roire. Koi, txikò rare. Ihârele tarkihè tai rojyre.

Tai tarkihè Ijarení iwo-my ralore, tarki Woubedu rirajuaré .Koi árùrùkre wawahè rùtâtara. Bùrùkrehè. Idi raibruhukýnyra. Tule rkihè tamy rëara, iwanôraha ranonoëny. Kiérki, idi robumy rarèri, Koixaru tahâbu-di irasiraha ranonoëny.

Koixaruhè ibruhuký riwinryra, irahu-di tarkihè tamy rëara hije-my rkihè tamy rëara, hiijehé, hiijehé, koo, koo, hiije hiije. Kiérki robure, tahâbu-di ròròrèri, idi rkihè rëhemnyrèri Hâwarahedà-ò. Ihâwâ lòrana ole rkihè idi iwabdèdýymy roirènyre, ikonamy rkihè raibruhykýnyra. Itxékomy riwàà, itxékomy riwàà, itxékomy riwàà, itxékomy riwàà. Mytarkihè idi ròròmy rèsèra. Woubedu rùrûra, myrkihè rùrûre iny labièrèny Woubedu, Ijarení rki rirbùnyre.

WÈTAANA- MY IJYY

Wètaana iny bdèdýñana-ki hâbu hyky riuhèmhyhýre, juhu-u rki wètaana-di, hýyna mahâdu rexiwètaamy rýiramhyhý. Wijita iny mahâdu weu

Bdèdýñana-di rýira kièmy irùwèrèrèny-di rexirùwèrènemyhýrè.

Juhu-u mahâduxè idi hyy rýiramhyhý myta sôèmy riwinymy rýiramhyhý, tasý wètaana-my juhu-u, Ijòrò Åôna-ti hyky riwinymy rýiramhyhý wiji mahâduxè Åôtxilè aôbo riwinymyhýrènyre, taikimyta wiji iny mahâdu ijohonalemy riwinymyhýrènyre, Iòtaòtam y sý riwinymyhýre, Ijô mahâdu tasý ixiura-di riwinymyhýre tii tahè awityhymy ròhònomy roimyhýre.

Wètaana bosý irti-di hykymy rèlemyhýre, taikimy weryrybò mahâdu tawètaana-di iruxeramy ròhònonykremy. Tiièmysý Weryrybò wètaana hitxile ihýmyhýde, Åôtxile iny Wètaana riwinymyhýre Hâbu, Hâwy y aôbo.

Wètaana na tyhy, aôtxile aôkô rèlemyhýre, Ijòrò aôna-ti, wrarè htxixi, Dòrètu iwèhètymy rèlemyhýre. Kawsè tii tyhy jièna.

Wétana hèka iny dèè aôtyhy rare, tiièmy juhu bdeu sôèmy Iny mahádu riuhémey rýiramymy, iny iurèdè rièryökèki, iwidýý dori tiu iny rièryötyhy, kiaómyta iny mahádu idi rýilerakita iny tùù roobilemyhýre, iwsèki tiú aô rùsaôtyhy, kawsè hyky iny mahádu idi rýikèki uladu Dori iwidýý rièrykè tùù ijyy rièrykè...

Kaa hèka iny bdèdýýna hyky rýirèri.

Dexi, Wlairi, Deubutè, Woudexi, Myrani, Raheto, Byyrè, rùrawo, Wètaana, Oji...

Raheto rki weryrybò ixiywidýýna rare, waòrè-de tùù rèlemyhýre, ètèhô-ti ta iny itimy riwinymy, iny sý aôtxile aôkô riwinymy, tibo iwidýý rièryrèri mahádule riwinymy, kiè. Oji tarki aôtxile iny idi rexiywiny, ijoityhy, da matuari mahádu aôbo, byyrè rki ibutu-ki aônaôna-ki awire, taikimy tarki iny idi rýira, juhu bdeu rki, idi iny mahádu tarbûrèny riwèlýtènemy rýiramymy, idile wii ritùùnemy rýiramymy... kawsèbo rki iny mahádu rbù bdèdýýnana-ki byyrè riuhémey rýiramymy. Byyrè sý tule ijadòma rynana-my iny riuhémey, Ijadòma jyrè rynana rki irti-di hykymy rèlemyhýre, taikimy rki juhule ilahi riòrè mahádu tamy

rexityhènemyhýre, idi ratxikremy, tiièmy rki iny bdedýýnana-ki juhule tùù nade...byyrè sý tule jyrè rynana rare, juhu rki iny mahádu idi rexiwèlònymy rýiramyhý taikimy iny mahádu idi rýira...

Wlairi-my ijyy rki sòhòji hykyre, taikimy iny bdèdýýnana, hâbu, hâwyw wna riuhèmyhýre, Dexi sý tulere, tasý deobutè tulere...

Kawsèbo kabohomy ijyy raonananyra kiè.

BEROHOKÝ

Iny

Ijyy-ki, rki bërau rbi iny mahádu, ròhonyre, UELÃ, rki tohouã tby hykyhyky rùnemy raremyhý, taikimy tarki iriòrè lahi Bèè ilau ritòènyre, taikimy tarki UELÃ, tariòrè nohôsa-bè le rki riômy raremyhý, tiièmy rki iriòrè lahi ibutumy bëè ilau riwore, taborki inataõ watxiwi wo-ki rihynymy rýimyhýre tamy taborki tariokorè boho risbènyny raremyhý.

Tai tarki UELÃ, ywilemy ritòsènryrènyre, tukiè myrki, rýiremy rki inataõ watxiwi bë-di rýximy, isbènarènyny, imonarènyny, ihèrabèrènyny. Kia tarki ibutumy ribòhonyre taiki mytarki Bero relere irarù-ò ibòò-ò KIÈ.

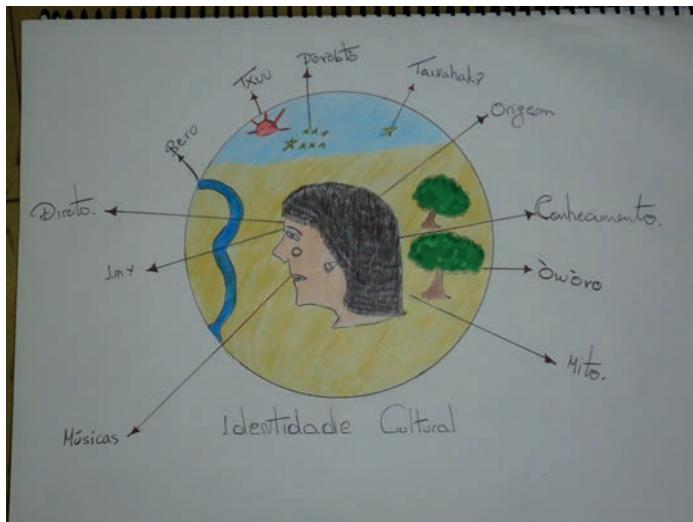

Latximy ijyy, Latè-ju, Lei-ju, Myriwè-ju, Hälòè dexià, Nawiihiký dexià myy tùù rëmyhýre. Latxi hèka iny bdèdýñana-ô rare, taikimy iny mahâdu idi rahèmyhýyre, ijô iny ijèsudumy rarekremy ralatxiny myhýre, kaa ijèsuduhykymy rarekremy rôhôtinymy hýre wna.

WÈTAANA

IDENTIDADE CULTURAL DO PVO INY

RELATÓRIO E REFLEXÃO

Aldeia Itxalá, adquiri a minha pesquisa no dia 2 dois de Setembro de 2012, esse registro está sendo elaborado em coletivo que sejam as pessoas mais velhas têm bastante conhecimentos sobre os direitos das sua nação de onde surgiu, chegamos no assunto principal com a senhora LAWA KARAJÁ, ela diz que o povo Iny surgiu do fundo da água com vários tipos de identidade, seja conhecimento identifica aquela nação de onde veio e sempre com conhecimento da família, palavras do cotidiano e palavras ecológicas, seja a beleza do rio Araguaia sempre veio identificando como o povo Iny.

De onde surgiu com próprio ciências e grande filosofia, com tudo isso agradamos o mundo das crianças iny mahâdu. Para o povo Iny, identidade cultural é uma arma de garantir o seu direito tem a uma grande importância na conservação da cultura tradicional, tanto na valorização dos rituais, Incentivar as crianças para se preocuparem com o uso e valorização da organização especializada dentro da cultura Iny, é que

alguns conhecimentos na aldeia Itxalá foram desaparecidos, mas através da Entrevista com pessoas mais velhas da aldeia Itxalá estamos regatando para nosso jovem que esta acompanhando conosco...

Há muito tempo, os povos Iny estavam virtualmente simbolizando seu armamento, arte é uso tradicionais como o sobrevivências sociais. Física e cultural, uma da principal forte de perturbação deste equilíbrio era derramamento de sangue êxito fatal. De uma membro de tribo, em combate singulares das incursões guerreiro ou das guerras de invasão.

Mas na festa os Iny usam o termo Wètaana, que quer dizer, amarra na cintura e somente é utilizado pelos homens. Conhecemos que Wètaana é um artesanato muito importante, que anteriormente era confeccionado somente homem, mas atualmente as mulheres já praticam também. Por causa da globalização muita coisa tem mudado, com isso para as mulheres Iny facilitou bastante, como material para confeccionar este artesanato, alguns materiais já são substituídos pelo material do não indígena, isso nós da aldeia Itxalá sempre tentamos valorizar os nossos culturas tradicionais,

E definimos também o wetaana tenho o modo de confeccionar que identifica uma artesanato do povo iny, que veio desde origem de onde surgiu, ela é uso somente para gênero masculino e feito pela duas opções, como tanta na feminina e pelo homem. Ela é feita de vários formas, como na festa da cultura tradicional do povo iny, fizemos matérias específicas para esse artesanato, como linha de algodão, Imbé espécie de CIMPOR e Palha de Buriti, sabendo que anteriormente este wètaana era utilizado pelo somente na festa e na guerra.

Mas ,atualmente, vendemos e fizemos troca no recurso financeiro. Então para o povo Iny, wètaana é um artesanato, por isso atualmente o povo Iny está fazendo em todos modernas, como coloridas, porque tem várias pessoas que quer só coisas bonitas. Sem saber o significados dos objetos.

Assim é modo de usar Wètaana e Modo de confeccionar pelo o povo Iny que surgiu do fundo da Água...

*Itxala hāwa-ki dŷraxy rewinyre, setembro ahādu-u, inatxi txu-u, 2012
bdeu. Kaa rērtinyra butu iny mahādu una rēwinyra, iny umy mahādu rybē*

rbi remymy rawahāre iny olana bdèdýñana, moma hēka tūù ijoi-ko relyyre LAWA KARAJÁ, iny rki béra hatxi worbi dòbhonyde sōemy rki iny òtaòta ròbhonyre talahina-di iny rki hēka talahina mynamyna-di rýirérímyihýre, tihé ridènemy iny tasý dèe rarybèmyhýre. Hāwa ikökómy iny sý robtýmy rýira Berohoký bdè röhedi, myrérímy kny bdè bdè rara iny tamy irarù rýímy rýirémeyhýre. Myknyhè iny dòbhonyde tabdèdýñana-di , tabdèery-di, tai knyhè ijoi tūù realamýhýkè, iny uladu mahādu-my.

Iny dèe hēka awi rare bdèdýñana rýira, tii hēka aõnityhymy iny boho rirariudèemyhýre tasýxé tabdèdýñana-di rýira iny tyhymy iny wimy rarybèmyhýre. Tai knyhèka tūù uladu mahādu-ò rkarybèmyhýrenykè iny bdèdýñana rityhynymy rýikèmy. Kièmy dori iny bdèdýñana-ô Itxala-ki ijô rúsamy rýira, ijô rúsakremy nyimyhýde myle. Tahè dýýraxi rélérímy iny umy mahādu wna Itxala-ki ixby bdèdýñana ratmyrakre iny tmyra mahādu riérymy rétèhérénryréri...

Iny mahādu juhuhukýle lsi wsèle aõmydýýna, tèbóna boho boho riatymy rýira, iny aõnaõna rýira hēka tyhydýýna ihýre butu iny dèe. Iny idi taumy, taruru rityhynymyhýre tabdèdýñana rityhynymyhýre, kiatahè tūù aõkõ nyimyhýde, iny mahādu ijô aõ iòkõòhkókýle wihálbu ritxiwimy wouritre widéè riwahinymyhýre, ixýju witxitale wimy rawounymy rýira wsémy.

Uriki tahè iny ixéna bdèdýñana-ki wètaana riuhémeyhýre, tii hēka iny aõmydýýna rare, tahè hābu mahādule riwinymy rýiramyhý, wiji tahè hāwyy mahādu dori diwinymy nyimyhýde.

Kièmyhè globalizaçáo inykyrénymy nyimyhýde tahè awimy hāwyy mahādu wètaana riwinymyhýre aõrti bdèdýñana-ki ròrsémyhýrenyre sõemy, ijô aõnaõna rýira wiji ixýju aõmydýýnamy nawiuròmyhýde, Itxala mahādu inihí, tahè ijoi tabdèdýñana-di ròrénymyhýre iru-my ratxikèmy.

Tasý ijoi riérymy rare wètaana bohēka Iny mahādu sohojile riuhémeyhýre ixýju òtaòta ta aõkore taikny tii iny aõmydýýna tyhyhukýle rare. juhuhukýle hēka iny idi rýira bérerhatxi worbi naduehukýle iny riuhémeyhýre, tahè hābu sohojile idi rexiywinymyhýre, urikixé inatxi-my rélèmyhýre, hābu hāwyy riwinymyhýre, ijôbè worèna bdéhési rýímyhýre lsinamy rélèmyhýre, ijô tasý ijohonamy rélèmyhýre aõrti-my. Tahè iny riuhémeyhýre, èsoti, týtè, yna, moèy

ètèhōy boho boho tūù rēlēmyhŷre, juhu tabè iny worèna bdéhési ole riuhèmy rŷiramyhŷ, wou-my réakreu riuhèmyhŷre iu sohoji.

Wijixè ijoí idi rohonymyhŷre ijohonamy aōnityhymy rēlēmyhŷre aōikôkô iny iòwy-di riwymyhŷre. Tasŷxè iny ijô iruxeramy riwinymyhŷre irtidimy, kiémymy aōrti ratxirèri, ixŷju riwymyhŷre dori taheto xiwedenalemetry riwymyhŷre, aôbo ratxirèri rierryômyhŷre mykiè.

Kawsè knyhè rare wêtaana bdèdŷjnana tasŷ timybo rēlēmyhŷre boho boho tūù relyyra iny labiè bérabatxi worbi dôhonyde bdèdŷjnana tule, kiè.

SOBRE O LIVRO

Tipologia: Garamond Premier Pro, Myriad

Papel: Off-set 75 g/m² (miolo)

Supremo 250 g/m² (capa)

Número da publicação: 36

Impressão e acabamento: Cegraf UFG

Câmpus Samambaia, Goiânia-

Goiás. Brasil. CEP 74690-900

Fone: (62) 3521 - 1358

www.cegraf.ufg.br
